

10
2014 (226)

Щомісячний науково-практичний
юридичний журнал
видається з 1 січня 1996 р.

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ГОСПОДАРСТВО і ПРАВО

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМ. АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА НАПрН УКРАЇНИ

Шеф-редактор
МАКАРОВА
Алла Іванівна

Редакційна
колегія:

ХАВРОНИЮК
Микола
Іванович
головний
науковий
редактор

МЕЛЬНИК
Микола
Іванович
заст. головного
наукового
редактора

БЕЛЯНЕВИЧ О.
БОБРИК В.
ГАЛЯНТИЧ М.
ДЕМЧЕНКО С.
ЗУБ І.
КРУПЧАН О.
КУБКО Е.
КУЗНЕЦОВА Н.
ЛУКЯНЕЦЬ Д.
ЛУЦЬ В.
МАЙДАНІК Р.
МАМУТОВ В.
НАВРОЦЬКИЙ В.
СТЕЦЕНКО С.
ТОРГАШИН О.
ШАКУН В.
ШЕВЧЕНКО Я.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

- Тетяна Вахонєва**
Поняття й юридична природа авторських прав в Україні 3
- Роман Таш'ян**
Правова характеристика вузлових угод 7
- Володимир Проценко**
Загальна характеристика посередництва в Україні 11
- Володимир Бобрик**
Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивілістичного судочинства 16
- Тетяна Стазілова**
Автономія волі як основний принцип при визначенні права, що підлягає застосуванню до правовідносин за договором управління майном у міжнародному приватному праві 22

ТРУДОВЕ ПРАВО

- Микола Сьомич**
Перспективи вдосконалення правового регулювання відповідальності роботодавця в умовах ринкових відносин 26

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

- Віталій Олефір**
Концепція інвестиційного ризику та правові засоби його мінімізації 30

ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО. АГРАРНЕ ПРАВО

- Юлія Рудь**
Правовідносини з енергозбереження в сільському господарстві: питання галузевої належності 34
- Максим Гребенюк, Олеся Главацька**
Іноземний досвід правового регулювання іонізуючого опромінювання харчових продуктів у контексті забезпечення продовольчої безпеки 39
- Ярослав Сидоров**
Державна підтримка сільського господарства в умовах світової економічної трансформації: аграрно-правовий аспект 45
- Вікторія Савіцька**
Історіографія дослідження правових засад становлення та розвитку управлінської діяльності у сфері селекційних досягнень у рослинництві 49

На першій сторінці
обкладинки –
пам'ятник
Магдебурзькому
праву в м. Києві

Олександра Хорошевська

Щодо суб'єктно-об'єктного складу правовідносин
у сфері паювання майна колективних
сільськогосподарських підприємств в Україні 53

Ігор Сащенко

Правове регулювання інвестицій сільських територій
за законодавством ЄС 57

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Ірина Маркіна

Управління безпекою туризму в умовах глобалізації 61

Антон Ушаков

Резервация вод открытого моря исключительно
в мирных целях 66

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Ірина Манжул

Визначення змісту поняття «безпека ядерно-енергетичного
комплексу» 68

КРИМІНАЛІСТИКА. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Володимир Важинський

Інформаційно-довідкове забезпечення при розслідуванні
податкових злочинів 72

Наталія Боржецька

Поняття «форма закінчення досудового розслідування» 76

Співзасновники:

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака

Національної Академії правових наук України,

ТОВ «Гарантія»

Видавець: ТОВ «Гарантія»

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15779-4251ПР від 02.11.2009 р.

**Журнал рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
(протокол № 10 від 22.10.2014 р.)**

УДК 347.78

Тетяна Вахонєва,

канд. юрид. наук, доцент

ПОНЯТТЯ Й ЮРИДИЧНА ПРИРОДА АВТОРСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються юридичні ознаки авторських прав, основні принципи авторського права, визначається поняття «авторські права», розкривається зміст авторського права як правового інституту.

Ключові слова: авторське право, авторські права, принципи авторського права, виключність авторських прав.

Зміни у політичному й економічному житті нашої країни та зарубіжних країнах визначили необхідність створення більш сприятливих умов для розвитку авторського права та суміжних прав як інституту права інтелектуальної власності. Авторське право, з наукової точки зору, є складним поєднанням різних за природою та змістом майнових і немайнових (особистих) інтересів правоволоділця та можливих інших суб'єктів авторського права чи інших учасників авторських правовідносин. Особливістю авторського права є те, що основним його об'єктом виступає результат інтелектуальної творчої діяльності людини. Результатом творчої (інтелектуальної) діяльності, що є об'єктом авторського права, є виражений в об'єктивній формі її продукт. Джерелом виникнення авторських прав є створення того чи іншого творчого результату (продукту), що проявляється у формі літературного, мистецького, художнього, наукового чи іншого твору.

У різні часи проблеми визначення юридичної природи авторського права та суміжних прав досліджувалися такими вченими, як Е. Гаврилов, В. Дозорцев, Н. Мироненко, О. Мельник, В. Мозолін, В. Наринян, О. Орлюк, О. Святоцький, О. Сергєєв, Є. Суханов, В. Серебровський, Р. Шишка та інші.

Метою цієї статті є характеристика авторського права як інституту права інтелектуальної власності, визначення основних ознак авторського права та встановлення його принципів, їх внутрішнього змісту.

Історія законодавства про інтелектуальну власність протягом останніх трьох століть є пошуком розумного балансу інтересів, свого роду «соціального контакту» між автором і суспільством, рівноваги між правами особистості й інтересами суспільства, між тим,

що відноситься до сфери культури, і тим, що відноситься до сфери комерції [1, с. 59].

Історія дослідження юридичної природи авторських прав в основному зводиться до визначення їх сутності через розгляд теорії виключних прав. Сучасне розуміння виключного характеру авторських прав полягає, як правило, в тому, що вони (як виключні абсолютні права) забезпечують їх правоволоділцю легальну монополію на здійснення різних дій (із використання результатів їх творчості та розпорядження ними) з одночасною заборонаю всім іншим особам здійснювати вказані дії [2, с. 629].

Авторське право як інститут права інтелектуальної власності у сучасній системі права є сукупністю правових норм, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку із створенням, використанням і захистом творів науки, літератури та мистецтва, а також окремих похідних від них творів.

Авторські права, у свою чергу, визначаються як сукупність наданих авторіві прав (правомочностей), необхідних для охорони інтересів, що виникають у зв'язку із створенням твору та використанням його суспільством [3, с. 107].

Авторське право за своєю сутністю має сприяти свободі творчості, стимулювати творців до плідної творчої праці, створювати необхідні умови для використання цих об'єктів суспільством і здійснювати необхідний захист усіх учасників відповідних відносин. Внутрішній зміст авторських правовідносин визначається принципами побудови норм авторського права, які в цілому можна розглядати як принципи авторського права. Як зазначає О. Сергєєв, вони пронизують зміст усієї системи авторського права, визначають усю юрисдикційну діяльність і втілюються у суб'єктивних правах і обов'язках учасників авторських правовідносин. Не будучи закріп-

леними у конкретних статтях закону, принципи авторського права виводяться з аналізу всієї сукупності авторсько-правових норм [4, с. 21]. Відповідні норми базуються на загальноприйнятій, закріпленій у загальному вигляді у національному та міжнародному законодавстві, доктрині права інтелектуальної власності. Знання принципів дозволяє орієнтуватися в авторському законодавстві, правильно тлумачити та застосовувати на практиці окремі його норми, а також вирішувати питання, на які немає прямої відповіді у чинному законодавстві.

Свобода творчості як принцип авторського права передбачає можливість будь-якої особи на здійснення інтелектуальної творчої діяльності у будь-яких не заборонених законодавством формах. Іншими словами, свобода творчості є фактично правом на творчість, яким охоплюються і конституційні права людини, і права інтелектуальної власності, й освіта, і право вимагати належної організації творчої діяльності тощо. Це і система органів державної влади та громадянського суспільства [5, с. 14]. Однак свобода творчості та право на творчість є тими конституційними правами, що у сфері авторських правовідносин насамперед належать фізичним особам, які є творцями об'єктів авторського права.

У Конституції України принцип свободи творчості можна розглядати через призму інших конституційних прав. Так, ст. 23 Конституції України визначає, що кожна людина «має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Оскільки одним із проявів розвитку особистості є творчість, то в даному випадку можна вести мову про причетність відповідної норми до формування одного з основних принципів авторського права.

Згідно із ст. 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Так, відповідна норма також відображає не тільки право на творчість, а й безпосередньо право на свободу творчості тощо.

Свобода творчості забезпечується здійсненням правової охорони будь-яких творів у галузі науки, літератури та мистецтва, які є результатом інтелектуальної творчої діяльності, незалежно від призначення, достоїнства та способу вираження.

Непорушність авторського права передбачає гарантування можливостей реалізації своїх прав суб'єктами авторського права. Не-

порушність авторського права означає його недоторканність, недопустимість порушення по відношенню до носія цих прав. Кожен суб'єкт права інтелектуальної власності має бути впевнений у можливості вільно, на власний розсуд здійснювати свої права, а у випадку їх порушення – належним чином захистити. Згідно із ч. 3 ст. 418 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Позбавлення й обмеження авторських прав здійснюється як загальними, так і спеціальними нормами. Прикладом позбавлення автора виключних майнових авторських прав є встановлення строку чинності цих прав, після спливу якого твір переходить у суспільне надбання та може використовуватися без дозволу автора (статті 446–447 ЦК України, статті 28, 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права» тощо). Прикладом обмеження майнових прав авторів є законодавче закріплення можливості вільного використання об'єктів авторського права іншими особами (ст. 444 ЦК України, статті 21–25 Закону України «Про авторське право і суміжні права» тощо).

Виключність авторських прав закріплена на законодавчому рівні та стосується майнових прав авторів і власників суміжних прав. Виключний характер авторських прав є не тільки їх характерною ознакою, а й принципом побудови авторського права. Згідно із ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» виключне право визначається як майнове право особи, яка має щодо твору, виконання, постановки, передачі організації мовлення, фонограми чи відеограми авторське право і (або) суміжні права на використання цих об'єктів авторського права і (або) суміжних прав лише нею і на видачу лише цією особою дозволу чи заборони їх використання іншим особам у межах строку, встановленого авторським законодавством.

Поява категорії «виключні права» зумовлена значущістю результатів інтелектуальної діяльності (інтелектуального продукту) для економічного товарного обороту. Першочергово ця категорія у загальному вигляді практично не виступала, у життя вступили тільки її одиничні гілки. Як загальна категорія вона не мала чіткого найменування, використовувалися різні її варіанти, найбільш часто застосовувалася назва «інтелектуальна власність» [6, с. 112]. Інтелектуальна власність у сучасному праві розглядається як сукупність виключних прав як особистого, так і майнового характеру на результати творчої інтелектуальної діяльності.

У радянський та сучасний період цікавим і достатньо сформованим є науковий погляд на виключність прав щодо результатів інтелектуальної діяльності. Так, будь-які товарні відносини спираються на загальні передумови, без яких товарні відносини неможливі незалежно від специфіки об'єкта. Такою передумовою є наявність у товароволодільця монополії, яка залежно від властивостей об'єкта отримує різне юридичне закріплення. Для матеріальних речей монополія виражається в інституті права власності, а для нематеріальних результатів інтелектуальної діяльності – у виключних правах. Монополія отримує юридичне вираження у загальній категорії абсолютних прав, однією із гілок яких (і протягом тисячоліть – єдиною) є право власності, а іншою (порівняно новою) – виключні права [6, с. 112]. Цю теорію підтримували такі відомі науковці, як Е. Гаврилов, В. Калятин та інші. Виключними у даному випадку визнаються тільки майнові права. Слід зазначити, що більшість учених виключність прав на результати інтелектуальної діяльності визначала саме через категорію «монополія». Монополія при цьому завжди означає, що тільки правоволоділець може здійснювати чи дозволяти здійснення певних дій і, відповідно, забороняти їх усім іншим.

У науковій літературі зазначається, що майновий характер виключного права означає: воно має властивості майна, а тому дає підстави вважати, що це право може бути абстраговане від особистості його носія та набутти характер «циркулювання», властивий усім суб'єктивним майновим правам. У цьому і полягає його цінність, оскільки виключні права санкціонують доступ до об'єкта, роблять його використання законним. Це пояснюється тим, що, крім специфічних ознак, виключні права мають ознаки, характерні для більшості суб'єктивних прав – перш за все, це ознака динамічності [7, с. 34].

На думку В. Дозорцева, необхідною умовою встановлення щодо інтелектуального продукту виключних прав і пуску його в товарний економічний обіг є відокремлення цього продукту від найближчого, суміжного чи аналогічного результату. Він вважає, що існує два способи відокремлення – за формою і за змістом. *За формою* інтелектуальні результати завжди є унікальними та відрізняються один від одного. *За змістом* інтелектуальні результати можуть бути однаковими, а можуть і відрізнятися. У зв'язку з цим слід штучно відокремити цей результат шляхом формалізації його істотних ознак і закріпити правові наслідки такої формалізації. Таким чином, перше завдання виключних прав В. Дозорцев вбачає у забезпеченні відокремленості об'єкта як умови товарного обігу. Друге завдання ви-

ключних прав полягає в тому, щоб створити правовий механізм для товарного обігу, що відповідає специфіці об'єкта і тому відрізняється від права власності. Правомочності власника у праві власності, тобто володіння, користування та розпорядження, або відсутні, або суттєво відрізняються у праві інтелектуальної власності [6, с. 114].

Доступність авторського твору пов'язана із створенням таких умов для членів суспільства, які здатні забезпечувати можливість користування результатами творчості всіх бажаючих. Обсяги користування визначаються законодавством і повинні забезпечувати охорону та захист майнових і особистих немайнових прав творців, інших суб'єктів авторського права. Сутність об'єктів авторського права полягає у тому, що вони є результатами інтелектуальної творчої діяльності, виконують функцію духовного збагачення кожної окремої людини та суспільства в цілому. Тому держава намагається встановити такий механізм захисту авторських прав, який не буде, з одного боку, порушувати монопольне право творців на твір, а з іншого – надасть можливість усім членам суспільства вільно, але у певних обсягах, використовувати твір для задоволення своїх власних духовних потреб.

Стаття 452 ЦК України визначає строки чинності прав інтелектуальної власності. Згідно із зазначеною нормою особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково. У свою чергу, майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених законодавством або визначених договором. Відповідно до ст. 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права» закінчення строку дії авторського права на твори означає їх перехід у суспільне надбання.

Закріплені законодавством обмеження майнових прав авторів надають можливість усім членам суспільства використовувати результати чужої інтелектуальної праці для задоволення своїх особистих потреб, пов'язаних із навчанням, духовним розвитком, культурним вихованням тощо. Обмеження майнових прав авторів одночасно є закріпленими законодавством випадками вільного використання твору. Зазначене зумовлює дотримання принципу доступності авторського твору та дотримання і забезпечення балансу інтересів між авторами й іншими членами суспільства, що є користувачами авторських творів.

Невідчужуваність особистих немайнових прав авторів як принцип авторського права полягає у чіткому відмежуванні майнових авторських прав від особистих немайнових і неможливості їх передання іншим особам будь-яким способом. Особисті немайнові права від-

різняються від майнових тим, що не мають економічного змісту; є невіддільними від особи; виконують функцію індивідуалізації особи; є абсолютними правами та мають необмежений строк існування. Особисті немайнові права, перш за все, задовольняють певні моральні (духовні) потреби творців, є передумовою визнання їх суб'єктами права, а деякі з них зумовлюють виникнення майнових прав.

Свобода авторського договору є тією категорією договірних авторських правовідносин, що визначає можливість сторін не тільки вільно приймати рішення про договірне регулювання відносин, а й самостійно визначати зміст авторського договору, умови його укладення, розмір відповідальності тощо. Авторські договори виступають однією з правових форм реалізації суб'єктивних авторських правомочностей на використання об'єктів авторського права. Таким чином, авторський договір є способом передання авторських прав. Свобода авторського договору передбачає можливість вільного розпорядження авторськими майновими правами, що може здійснюватися у формі відчуження права та видачі дозволу (ліцензії) на його використання певним способом.

Незалежно від виду договору та його регламентації законодавством, свобода укладення авторського договору полягає у свободі особи вільно вступати у договірні відносини; самостійно обирати контрагента; самостійно визначати структуру та вид договірної зв'язку.

Аналіз основних юридичних ознак і принципів авторського права як інституту права інтелектуальної власності дозволяє зробити такі **висновки**:

подальший розвиток авторського права й удосконалення правового регулювання авторських правовідносин має будуватися на дотриманні балансу інтересів авторів як основних суб'єктів авторського права та всіх інших членів суспільства, що бажають користуватися результатами інтелектуальної творчої діяльності;

основою правового регулювання авторських правовідносин є принципи авторського права, які прямо не закріплені чинним законодавством і не можуть розглядатися як концептуальні засади побудови авторського законодавства та регулювання авторських пра-

вовідносин. У зв'язку з цим вважаємо недоцільно відсутність у законодавстві безпосереднього визначення та закріплення системи принципів авторського права;

авторське право є складовою частиною права інтелектуальної власності та цивільного права, тому загальні принципи цивільного права поширюють свою дію на авторські правовідносини, однак залишається невизначеним співвідношення безпосередньо закріплених принципів цивільного права та виявлених дослідниками принципів авторського права;

основний зміст авторських прав полягає у можливостях використовувати твір у власних цілях, передавати своє право іншим особам, використовувати всі засоби охорони та захисту цих прав при посяганні на них і їх порушенні;

одним із основних принципів побудови авторського права є виключний характер авторських прав, що характеризуються абсолютністю та монополією, за якою тільки власник авторських прав може здійснювати чи дозволяти здійснення щодо них певних дій, а також забороняти їх здійснення іншим особам.

Список використаних джерел

1. Наринян В. М. Авторское право и смежные права как инструменты права интеллектуальной собственности: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 195 с.
2. Суханов Е. А. Гражданское право: В 2 т. – М., 2002. – Т. 1. – 816 с.
3. *Интеллектуальная собственность* (права на результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации) / Под ред. Н. М. Коршунова. – М., 2008. – 400 с.
4. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. – М., 1999. – 752 с.
5. *Цивільний кодекс України*: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 6: Право інтелектуальної власності / За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Сер. Коментарі та аналітика. – Х., 2011. – 592 с.
6. Дозорцев В. А. Интеллектуальные права: Понятие. Система. Задачи кодификации. – М., 2005. – 416 с.
7. Волькина М. В. Концепция «исключительных прав» и понятие «интеллектуальной собственности» в гражданском праве // Журнал российского права. – 2007. – № 6. – С. 34–42.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

Legal features of copyrights are investigated in the article. Basic principles of copyright are determined, concept of copyrights is defined. Nature of copyright as a legal institution is discovered.

В статтє досліджують юридическі признакі авторських прав, основні принципи авторського права, определяється понятіє «авторські права», раскрывається содержание авторського права как правового института.

УДК 347.763.1

Роман Таш'ян,

канд. юрид. наук,
заступник декана Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури,
асистент кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету України ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВУЗЛОВИХ УГОД

У статті досліджується зміст вузлових угод, розроблена їх класифікація, розглядається їх правова природа, аналізуються акти законодавства, що регулюють це питання.

Ключові слова: вузлові угоди, перевезення у прямому змішаному сполученні, організаційні транспортні договори, перевалка вантажів.

У сучасних умовах, як правило, неможливо забезпечити доставку вантажу за допомогою лише одного виду транспорту. Виникає необхідність використання різних видів транспорту, отже, їх належної взаємодії на рівні транспортних вузлів. Відносини транспортних організацій щодо перевалки вантажів регулюються вузловими угодами, які покликані забезпечити безперервність транспортного процесу.

Метою цієї статті є формулювання визначення вузлової угоди, аналіз джерел права, що регулюють це питання, надання правової характеристики вузловим угодам, визначення їх змісту та розроблення класифікації.

Незважаючи на те, що чинне законодавство не містить визначення вузлової угоди, воно вироблене правовою доктриною та правозастосовчою практикою. У науці вузлова угода визначалася як угода, що укладається між транспортними організаціями та регулює порядок перевалки вантажів, які слідує у прямому змішаному сполученні, з одного виду транспорту на інший [1, с. 34].

В. Єгізаров визначав вузлову угоду як господарський договір, відповідно до якого перевалювальні пункти (залізниці, порти, пристані) зобов'язуються за плату переміщувати вантажі з одного виду транспорту на інший на підставі обов'язкових технологічних правил із метою продовження процесу доставки вантажу [2, с. 33].

І. Булгакова вважає, що вузлова угода – це договір особливого роду, який носить ор-

ганізаційний характер і визначає взаємні відносини транспортних організацій, що беруть участь у прямому змішаному сполученні, згідно з яким вони зобов'язуються за плату переміщувати вантажі з одного виду транспорту на інший із метою продовження процесу доставки [3, с. 4].

Із наведених визначень можна виокремити основні ознаки вузлових угод: вони регулюють процес перевалки вантажів з одного виду транспорту на інший, діють у сфері перевезень у прямому змішаному сполученні, укладаються між транспортними організаціями.

Слід зазначити, що регулюванню питань, пов'язаних із вузловими угодами, присвячена досить велика кількість актів законодавства. Проте значна частина підзаконних актів прийнята більш як 50 років тому і вони не повною мірою відповідають сучасним потребам.

На необхідність укладення вузлових угод вказує ч. 2 ст. 913 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, згідно з якою відносини організацій, підприємств транспорту, що здійснюють перевезення у прямому змішаному сполученні, визначаються за домовленістю між ними.

Відповідно до ч. 3 ст. 312 Господарського кодексу (далі – ГК) України відносини перевізників під час перевезення вантажу у прямому змішаному сполученні й умови роботи перевалочних пунктів регулюються вузловими угодами. Порядок укладення вузлових угод встановлюється транспортними кодексами та статутами.

Згідно із ст. 39 Закону України «Про транспорт» відносини підприємств різних видів транспорту під час перевезень пасажирів,

вантажів, багажу, пошти визначаються кодексами (статутами) окремих видів транспорту, а також укладеними на їх основі договорами (вузловими угодами). Розроблення й укладання вузлових угод здійснюється в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Що стосується підзаконних актів, то їх система побудована за галузевим принципом, тобто кожен акт регулює певну галузь транспорту.

Перевезення у прямому змішаному сполученні за участю залізниць регулюються розділом V Статуту залізниць України, який регулює перевезення у прямому змішаному сполученні (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 06.04.1998 р. № 457) та Правилами перевезень вантажів у прямому змішаному залізнично-водному сполученні, затвердженими наказом Міністра транспорту України від 28.05.2002 р. № 334.

Відповідно до ст. 116 Статуту автомобільного транспорту УРСР умови роботи перевалочних пунктів визначаються вузловою угодою, що укладається автотранспортним підприємством або організацією з залізницею, пароплавством (портом), аеропортом строком на три роки. Порядок розроблення й укладання вузлових угод встановлюється Правилами перевезень вантажів у прямому змішаному сполученні.

Стаття 167 Статуту внутрішнього водного транспорту Союзу РСР передбачає, що умови роботи у пунктах перевалювання визначаються вузловими угодами, які укладаються відповідно між залізницями, пароплавствами й організаціями автомобільного транспорту або між морським і річковим пароплавствами строком на 2 роки.

Змістом вузлових угод є умови, відповідно до яких одна транспортна організація передає вантаж іншій у перевальному пункті.

Вузлові угоди можуть містити такі умови: порядок спільного змінного і щодобового планування роботи перевалювального пункту; місце здачі вантажу; строк завантаження та вивантаження окремих вагонів, груп вагонів, маршрутів, автомобілів, суден; порядок подачі, розстановки і прибирання залізницями завантажених і порожніх вагонів; фронти завантаження та вивантаження вагонів; розклад подачі залізницею до портів (пристаней) вагонів під завантаження і вивантаження (у необхідних випадках); розклад подачі автомобілів, суден; порядок приймання, здачі та зважування вантажів, а також порядок і строки двостороннього інформування про підхід вантажів до пункту перевалювання та про прибуття завантажених вагонів, суден, авто-

мобілів, про подачу вагонів, їх готовність до прибирання тощо; використання складських приміщень і відкритих майданчиків, норми добової перевалки, порядок інформації про підхід вантажів, умови та порядок взаємного користування складами, терезами, механізмами й іншим обладнанням, освітленням, а також відповідальність сторін за невиконання зобов'язань перевізника [4, с. 528–529].

Вузлові угоди регулюють також вивантаження і завантаження рухомого складу, сортування, зважування вантажів, виправлення упаковки тощо [5, с. 63].

Вузлові угоди можуть укладатися на різні строки. Єдиним актом законодавства, що стосується цього питання, є Статут внутрішнього водного транспорту СРСР, затверджений постановою РМ СРСР від 15.10.1955 р. № 1801, п. 167 якого передбачає, що умови роботи у пунктах перевалки визначаються вузловими угодами, які укладаються відповідно між залізницями, пароплавствами й організаціями автомобільного транспорту або між морськими та річковими пароплавствами строком на 2 роки. Цей нормативний акт хоч і не скасований, але не здатний на сьогодні повною мірою врегулювати відносини. На практиці, вузлові угоди укладаються на досить тривалий строк – рік, два, три.

У цивілістичній літературі можна виділити кілька поглядів на правову природу вузлової угоди. Так, вузлові угоди мають певні схожі ознаки з договорами про спільну діяльність. Наприклад, М. Александров-Дольник визначав вузлову угоду як договір про спільне виконання певних елементів процесу вантажного перевезення [1, с. 34], а М. Ходунов розглядав вузлові угоди як різновид договорів простого товариства [5, с. 63]. Однак з такою точкою зору погодитися важко. Слід зазначити, що співпраця сторін у процесі виконання своїх обов'язків і спрямованість їх дій на належне виконання зобов'язання притаманні будь-якому договору. У вузлових угодах кожна сторона має на меті, наприклад, передачу вантажу іншому перевізнику або отримання його для подальшого транспортування.

В. Єгізаров кваліфікував вузлову угоду як *договір на виконання робіт з перевалки вантажів*, оскільки перевалювальні організації (порти, пристані) здійснюють за плату перевалювання вантажів із одного виду транспорту на інший, обслуговуючи основну діяльність господарських організацій [6, с. 63]. Таке розуміння правової природи вузлових угод викликає певну критику, оскільки характер відносин сторін не підпадає під конструкцію підяду; сторони вузлової угоди не є

замовником і підрядником. Перевалка вантажу здійснюється за рахунок вантажовідправника, а в деяких випадках – вантажоодержувача, тобто осіб, які не є сторонами договору. Крім того, вузлові угоди відносяться до договорів про надання послуг, а не виконання робіт.

У літературі мали місце спроби обґрунтувати визнання вузлових угод *договорами особливого роду*. Прихильником такого підходу був М. Тарасов, який зазначав, що вони є не різновидами договору перевезення, не договорами субпідряду або простого товариства, а своєрідним типом договору, договором особливого роду [7, с. 56]. Таке бачення не заслуговує на підтримку, оскільки вузловим угодам не притаманні якісь специфічні ознаки, що дозволяють визнати їх *sui generis*.

Найбільш поширеною в літературі є точка зору, згідно з якою вузлові угоди слід визнати *організаційними договорами*.

А. Биков, Д. Половінчак, Г. Савічев розглядали вузлові угоди як один із видів організаційних транспортних договорів, завдання яких – визначити порядок взаємовідносин транспортних підприємств у пунктах перевалки. У даних угодах не регулюються відносини транспорту з вантажовідправниками та вантажоодержувачами, які відправляють і отримують вантажі у прямому змішаному сполученні [8, с. 160]. З такою точкою зору пізніше погодився Г. Астановський [9, с. 242]. Серед сучасних науковців таке бачення має В. Вітрианський, який вважає, що вузлові угоди покликані обслуговувати безперешкодну та злагоджену діяльність транспортних організацій із перевалювання вантажів з одного виду транспорту на інший і мають чисто організаційний характер [10, с. 952]. Б. Пугинський також вказує на організаційний характер вузлових угод [11, с. 288]. З таким баченням погоджуються Є. Суханов [12, с. 128], М. Шелухін, В. Кадала [4, с. 528–529].

С. Морозов визначає транспортний організаційний договір як договір, за яким сторони зобов'язуються укласти або організувати укладення іншого транспортного договору між тими ж або іншими особами і (або) виконати його відповідно до умов організаційного договору [13, с. 65]. Він розглядає вузлові угоди як елементи підсистеми рамочних договорів між транспортними організаціями. Оскільки ці договори спрямовані на організацію правовідносин за договором перевезення вантажів у прямому змішаному сполученні, то вони є організаційними [14].

Полемізуючи з прихильниками розуміння вузлової угоди як організаційного догово-

ру, В. Єгізаров вказує на розбіжності між цими договорами: вузлові угоди не регулюють відносин транспортних організацій з вантажовідправниками та вантажоодержувачами, які відправляють і отримують вантажі у прямому змішаному сполученні; вузлові угоди регулюють взаємовідносини перевалювального пункту, які спрямовані на прискорення процесу перевалювання вантажу від одного співперевізника до іншого та всього транспортного процесу в цілому [15, с. 262].

Аналіз критики В. Єгізарова свідчить, що вузлова угода відповідає визначенню організаційного договору, запропонованого С. Морозовим.

Досить парадоксального висновку дійшла Т. Колянковська, яка зазначає, що для транспортних організацій укладання вузлових угод має допоміжний, організаційний характер, а для портів, пристаней, залізничних станцій вузлові угоди не є організаційними, оскільки будуть спрямовані на отримання майнового блага (прибутку) у вигляді плати за перевалку вантажів [16, с. 171]. З таким баченням не можна погодитися. По-перше, викликає критику знак рівності, який авторка ставить між допоміжними й організаційними договорами (адже вони абсолютно різні). По-друге, система договорів будується на об'єктивних ознаках, а не залежно від їх значення для конкретного суб'єкта цивільних відносин. Відповідно, договір не може бути організаційним для однієї особи та неорганізаційним для іншої.

За видами транспорту, на якому укладаються вузлові угоди, можна виділити залізнично-водне, залізнично-автомобільне, водно-автомобільне, залізнично-водно-автомобільне сполучення. Не є можливим укладення вузлових угод за участю перевізників декількох видів транспорту, одним із яких є повітряний, оскільки такі перевезення не оформляються одним транспортним документом.

Висновки

Вузлові угоди є засобом забезпечення швидкого та зручного перевезення вантажів. Ці угоди мають організаційний характер, регулюють порядок перевалки вантажів, укладаються між транспортними організаціями, що здійснюють перевезення у прямому змішаному сполученні. З метою ефективного регулювання відносин учасників перевезення доцільним вбачається прийняття окремого закону «Про прямі змішані перевезення», в якому слід врегулювати порядок укладення, зміст і виконання вузлових угод.

Список використаних джерел

1. Александров-Дольник М. К. Договоры советского транспортного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1963. – 41 с.
2. Егизаров В. А. Проблемы совершенствования транспортного законодательства СССР: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1986. – 385 с.
3. Булакова І. В. Правове регулювання перевезення вантажів залізничним транспортом в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 20 с.
4. Шелухін М. Л., Кадала В. В. Місце вузлової угоди серед договорів у сфері доставки вантажів // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 527–537 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2008_3_80.pdf.
5. Ходунов М. Е. Практический комментарий к УВВТ СССР. – М., 1955. – 176 с.
6. Егизаров В. А. Совершенствование законодательства о перевозке грузов в прямом смешанном сообщении. – Казань, 1984. – 126 с.
7. Тарасов М. А. Значение узловых соглашений в развитии перевозок прямого смешанного сообщения // Правоведение. – 1958. – № 2. – С. 51–59.
8. Быков А. Г., Половинчак Д. И., Савичев Г. П. Комментарий к Уставам автомобильного транспорта союзных республик. – М., 1973. – 280 с.
9. Астановский Г. Б. Комментарий к Уставу железных дорог СССР. – М., 1986. – 400 с.
10. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. – М., 2011. – Кн. 4. – 910 с.
11. Пугинский Б. И. Коммерческое право России. – М., 2006. – 314 с.
12. Суханов Е. А. Гражданское право: В 4 т. – М., 2008. – Т. 4. – 720 с.
13. Морозов С. Ю. Система транспортных организационных договоров. – М., 2011. – 351 с.
14. Морозов С. Ю. Узловое соглашение как элемент подсистемы рамочных договоров между транспортными организациями [Електронний ресурс]: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=4&art=2430>.
15. Егизаров В. А. Транспортное право. – М., 2008. – 592 с. [Електронний ресурс]: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1686_page_24.html.
16. Колянковська Т. О. Вузлової угода // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2007. – Вип. 33. – С. 169–174.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2014 р.

The article examines the content of the nodal agreements developed their classification, considered their legal nature, analyzes legislative acts regulating these issues.

В статті досліджується содержание узловых соглашений, разработана их классификация, рассматривается их правовая природа, анализируются акты законодательства, регулирующих эти вопросы.

УДК 347.1

Володимир Проценко,

канд. юрид. наук,
старший науковий співробітник відділу проблем приватного права
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСЕРЕДНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання співвідношення представництва та посередництва на основі теоретичних наукових досліджень, аналізуються роботи провідних науковців-правників, присвячені вказаній проблематиці.

Ключові слова: представництво, посередництво, принципал, агент, юридичні дії.

Посередництво – один із найважливіших сучасних видів підприємницької діяльності. Заінтересованість юрис-тів-учених цією проблемою цілком закономірна, оскільки, за оцінками деяких фахівців, від половини до $\frac{2}{3}$ товарів у міжнародному обігу реалізується завдяки посередникам [1, с. 24], а в таких країнах, як Великобританія, Німеччина, США, Швеція, Японія на їх частку припадає до половини обігу товарів і послуг [2, с. 29].

На сьогодні торговельне посередництво набуло значного поширення і в Україні. При цьому заслуговує на увагу той факт, що раніше коло посередників обмежувалося лише державними організаціями в системі міжнародних зовнішньоекономічних зв'язків, а в умовах розбудови ринкової економіки їх кількість постійно зростає [3, с. 34].

Посередницька підприємницька діяльність реалізується через посередницьке правовідношення, різновидом якого є представницьке правовідношення. У зв'язку з цим у теоретичному аспекті при дослідженні загальної характеристики посередництва вбачається за доцільне відштовхуватися від теоретичних засад представництва та провести розмежування між вказаними правовими категоріями.

Посередництво як техніко-юридичний засіб дає можливість стати учасником торговельного обігу особам, які не можуть за різних обставин самостійно набувати для себе та реалізовувати суб'єктивні права й обов'язки. Посередник стоїть між продуцентом товару й оптовим покупцем, між оптовим продавцем і споживачем товару. Посередництво стосується не тільки реалізації товарів, а й надання послуг.

Залучення посередників вигідно як для продуцентів товару, так і посередників, хоча продуцентам доводиться за посередницькі послуги платити значні суми або втрачати частину свого прибутку. Незважаючи на це, посередництво в цілому дає більші переваги, а в багатьох випадках без посередників просто не обійтися.

Суб'єктами посередництва є юридичні та фізичні особи, що здійснюють свою діяльність у тій організаційно-правовій формі, в якій вони засновані. Це різні товариства, організації й їх об'єднання, а також фізичні особи – індивідуальні підприємці, зареєстровані згідно з чинним законодавством відповідної держави. Ці суб'єкти підприємницької діяльності можуть виконувати найрізноманітніші види посередництва, наприклад бути «брокерською фірмою» або спеціалізуватися на фрахтовому ринку, стати професіоналом на ринку нерухомості (рієлтером), реклами тощо. Слід пам'ятати, що види посередницької діяльності – різноманітні (купівля-продаж товарів, фінансове представництво, страхування, митні послуги, реклама, біржові операції на товарних і фондових біржах тощо) [4, с. 3].

Торговельне посередництво здійснюється у визначених правових формах. Вибір конкретної форми для здійснення посередницьких дій визначається низкою факторів (як об'єктивних, зумовлених особливістю об'єкта дій, так і суб'єктивних, зумовлених обсягом прав, переданих посереднику правовласником продукту).

У широкому значенні категорія «посередництво» передбачає діяльність фізичних та юридичних осіб, спрямовану на встановлення правових зв'язків між сторонами шля-

хом укладення того чи іншого договору. При цьому набір договірних типів, що охоплюються поняттям «посередництво», автори наукових досліджень трактують по-різному. Так, Б. Завідов вважає посередником того, хто діє в чужих інтересах, незалежно від того, від власного імені чи від імені клієнта виступає такий посередник у цивільному обігу. До таких посередників автор відносить повіреного, комісонера, представника, агента, керуючого майном тощо [5, с. 7–8]. В. Пустозьорова посередницькими правочинами вважає такі, в яких одна сторона діє в інтересах другої сторони, за рахунок якої і виконується доручення. Це, зокрема, такі договори, як доручення, консигнація, комісія й агентські угоди [6, с. 19].

Найбільш поширеною правовою формою здійснення торговельного посередництва є торговельне представництво. У цій формі посередництво має економічний зміст правовідношень, які виникають щодо правової суті торговельного представництва. У зв'язку з цим слід зазначити, що цей інститут ґрунтується на правовідносинах, які виникають із договору доручення.

Саме інститут представництва є одним із найбільш розроблених інститутів цивільного права. Однак до цього часу у цивілістичній науці залишається відкритим питання про співвідношення представництва та посередництва. У спеціальній літературі зазначається, що у науці цивільного права не існує єдиної думки щодо сутності понять представництва та посередництва, їх співвідношення [7, с. 51]. Аналіз спеціальної літератури [8–12] з проблеми, що розглядається, дозволяє зробити висновок: існує кілька основних точок зору щодо правової природи та співвідношення досліджуваних категорій.

Суть першої з них полягає в тому, що представництво є однією з форм посередництва і, відповідно, посередництво є економічною формою представництва. К. Скловський зазначає, що посередництво є не правове, а економічне явище, це економічна основа представництва, комісії, ведення чужої справи без доручення, діяльності торгово-посередницьких контор, доручення, укладання субпідрядних договорів тощо [13, с. 43].

В. Васильєва вважає, що економічне посередництво слід розуміти як діяльність із надання послуг у встановленні певних економічних взаємозв'язків між учасниками господарсько-економічного обороту, спрямовану на «проведення» товару від виробника до кінцевого споживача [9, с. 46].

На думку М. Сулейменова, з економічної точки зору посередництво – це встановлення будь-яких економічних зв'язків між двома і більше особами за посередництвом третьої [14, с. 50].

Викладене свідчить про різну трактовку загальних категорій, що склалися в соціальних науках. У нашому випадку – це проблема відповідного розуміння посередництва. В економічному розумінні посередництво – це діяльність посередника із просування продукту, що здійснюється в одній з існуючих правових форм.

Аналіз поглядів учених-цивілістів щодо поняття та правової природи посередництва у законодавстві України дозволяє зробити висновок, що з економічної точки зору посередництво найбільш повно та всебічно визначене В. Васильєвою.

У процесі визначення поняття, що розглядається, постає питання не тільки про економічне підґрунтя, складову посередництва, а й про можливість нормативного, юридичного визначення посередництва нарівні з іншими суміжними за своїм змістом інститутами. Якщо ми даємо позитивну відповідь на це питання, то на підставі формально-логічного методу пізнання можна дійти висновку про необхідність уніфікації або зближення розуміння економічного й юридичного тлумачення цих інститутів, або пошуку критеріїв, що дозволяють їх фундаментально розмежувати.

Логічним продовженням дослідження загальної характеристики посередництва є аналіз категорії «посередництво» як правового явища. Передусім, потрібно проаналізувати взаємозв'язок понять «посередництво» та «представництво» з системою права. Адже тлумачення цих категорій, перш за все, пов'язане з існуванням різних правових систем. Так, представництво в системі англосаксонського права в широкому розумінні охоплює всі відносини, що існують між двома особами, коли одна з цих осіб (агент) діє за іншу особу (принципала) та під її контролем. Тому в категорію «представник» входять і комісionери, і торгові представники, і комівояжери, і брокери, і капітани судів, і адвокати [15, с. 87]. У країнах із континентальною системою права поняття «посередництво» та «представництво» розрізняються залежно від належності до дуалістичної або моністичної системи приватного права.

Існує й інша точка зору, яка в юридичній літературі зводиться до того, що посередництво та представництво не розрізняються і посередництво може розглядатись як правова форма представництва. Так, погоджуючись із В. Єму, договорами, що породжують відносини представництва, є договори доручення й агентування, за якими одна сторона (повірений у договорі доручення або агент у договорі агентування) зобов'язується здійснити від імені та за рахунок іншої сторони (довірителя в договорі доручення або прин-

ципала в договорі агентування) певні юридичні дії [16, с. 401].

Ще одне бачення проблеми співвідношення представництва та посередництва висловлене О. Сергєєвим, який вважає, що представництво необхідно відрізняти від зовні подібних із ним, але які мають іншу юридичну природу дій учасників цивільних правовідносин. Так, діяльність представника не слід ототожнювати з виконанням функцій послання або посередника. Представник хоч і діє від імені того, кого представляє, однак виявляє при здійсненні угод та інших юридичних дій свою власну волю, а посередник своїми діями лише сприяє укладенню договору між сторонами, але сторони юридично не зв'язує (він веде переговори з потенційними партнерами, але волю на укладення угоди виявляють майбутні її учасники) [17, с. 269–270].

Одним із перших зробив спробу розмежувати представництво та посередництво О. Лі. На його думку, посередниками (незалежно від правової мети їх дій) слід визнати комерсантів, а осіб, які не є комерсантами, слід визнати представниками. Розв'язання питання про співвідношення посередництва та представництва в даному випадку вбачається в принциповій різниці між цивільно-правовими та торговельними (комерційними) відносинами: у комерційних відносинах діють посередники, у відносинах представництва – особи, які не є такими. Для відносин, що виникають з агентських договорів, такий підхід дозволяє ліквідувати поділ дій (на думку О. Лі, надуманий) посередників і представників на фактичні й юридичні, а це, у свою чергу, сприятиме укріпленню у законодавстві та практиці єдиного поняття «посередництво» (агентські відносини) [18, с. 9].

Позицію О. Лі щодо поділу дій на фактичні й юридичні підтримує і В. Васильєва, яка вважає, що будь-яка «дія може мати юридичне значення, а так звані юридичні дії складаються з дій фактичних» [9, с. 56]. Дійсно, можна погодитися з тим, що фактична дія за певних, передбачених нормою права, умов може мати юридичне значення. Однак юридичні дії – це простий набір дій фактичного характеру. Хоча слід зазначити, що поділ способів здійснення суб'єктивних цивільних прав на фактичні й юридичні є загальновизнаним і не надуманим. Фактичними способами здійснення суб'єктивних цивільних прав вважають дії (систему дій) правомочної особи, що не мають ознак угоди.

Під юридичними засобами здійснення цивільних прав розуміють дії (систему дій), що мають ознаки угод або інших правочинів [16, с. 381]. Як чинні елементи в агентських відносинах присутні фактичні й юридичні засоби здійснення суб'єктивного права. Дійс-

но, посередництво та представництво не є тотожними поняттями. Інститут представництва значно ширше поняття; він виникає з різних правових підстав і опосередковує не лише майнові, а й деякі інші права. Так, інститут представництва широко застосовується у сфері цивільного та господарського процесу, у сімейних відносинах. Підставою виникнення представництва нарівні з договором можуть бути й інші юридичні факти, наприклад народження дитини, а також нормативно-правові акти. Підстави представництва можуть резюмуватись і судовою практикою.

У широкому розумінні представництво, на нашу думку, слід розуміти як сукупність правовідносин, унаслідок яких одна особа (представник) здійснює дії в інтересах іншої особи (яку представляють) від свого імені або від імені того, кого представляють, з метою створення для останнього бажаних ним правових наслідків. У свою чергу, посередництво обмежується власне майновою сферою. Підставою виникнення посередництва є лише договір; інші юридичні факти обумовлювати відносини посередництва не можуть.

Посередництво – це інститут принципово платний. Посередник під час виконання свого обов'язку має право вимагати виплати винагороди.

Визначення поняття «представництво» міститься у ч. 1 ст. 237 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, відповідно до якої представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Представництво можливе як на платній, так і безоплатній основі.

У свою чергу, ст. 243 ЦК України хоча насправді й не містить визначення комерційного представництва, вказує на особу комерційного представника, тобто особу, яка постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності.

О. Первомайський стверджує, що комерційним представництвом є діяльність комерційного представника з метою одержання прибутку, в процесі якої він зобов'язаний укласти договір у сфері підприємницької діяльності чи вчинити інший правочин від імені особи, яку він представляє [19].

Визначення законодавцем представництва як правовідношення не знімає проблеми юридичної кваліфікації цього правового явища. Насамперед тому, що ні в правовій науці, ні в законодавстві немає точного й аксіоматичного визначення правовідношення.

Звернувшись до теорії права за відповіддю на поставлене питання, можна знайти широ-

ку палітру точок зору і думок відносно правової природи, змісту та значення правовідносин. Але, незважаючи на достатньо значну кількість поглядів, що склалися в правовій науці у зв'язку з правовідносинами, можна виділити два основних підходи до вирішення питань, що розглядаються. Суть першого підходу полягає в тому, що правовідношення є засобом правового регулювання. Відповідно до цієї, широко поширеної у правовій науці, точки зору, правовідношення – це спосіб реалізації правових норм, метод правового регулювання, а також результат дії правових норм [20, с. 83].

Основою такого підходу є уявлення про те, що правовідношення – це суспільні відносини, врегульовані нормою права. У такому випадку правовідношення не має власного юридичного змісту, що відрізняється від матеріального суспільного відношення, або, навпаки, правовідношення є юридичною формою суспільного (фактичного) відношення, тобто саме фактичним відношенням, втіленим у правову форму, або, якщо перефразувати, відходячи від протилежного змісту, – суспільне відношення наділене юридичною (правовою) формою. Врешті-решт, такий підхід дозволяє включити правовідносини як елемент до змісту об'єктивного права. Підхід полягає в тому, що правовідношення є засобом конкретизації об'єктивного права. У правовідношенні конкретизуються і індивідуалізуються норми об'єктивного права [20, с. 207]. У цьому розумінні правовідношення є прийомом наукового мислення (гносеологічний прийом), завдяки використанню якого можна виділити фактичні відносини і настільки ж уявити собі юридичні наслідки їх взаємних дій [21, с. 210]. Дотримуючись такої точки зору, можна дійти висновку, що правовідношення є науковою абстракцією, способом пізнання права. Як ідеальне явище правовідношення здатне до об'єктивізації. Така здатність зумовлена тим, що структурні елементи правовідношення (суб'єкт, об'єкт, зміст) – це правові явища, здатні бути визначеними (врегульованими) нормами об'єктивного права.

Сподіваємося, що об'єктивізація правовідношення стає можливою винятково в межах певних юридичних конструкцій (у нашому випадку – договір, охоронні відносини з приводу відшкодування збитків тощо). У такому розумінні справедливою слід визнати точку зору Л. Чеговадзе про те, що будь-яке певне суспільне відношення, яке має ознаки правовідношення, може реалізовуватися в межах тієї або іншої правової конструкції [22, с. 60]. Проте значення будь-якої юридичної конструкції не обмежується лише функцією об'єктивізації права. Як найвища правова категорія, будь-яка юридична конструкція ви-

конує інші значимі функції: нормативну, гносеологічну, інтерпретаторську, навчальну, демонстраційну [23, с. 46]. Таким чином, саме юридичні конструкції як загальноправові категорії охоплюють структурні елементи та зміст будь-якого правовідношення, є засобом його прояву і вираження. Поза певною юридичною конструкцією правовідношення взагалі або правовідношення саме собою існує лише як ідеальне явище.

Висновки

Представництво як система відносин, у тому числі комерційне представництво, може бути виражене у певній договірній юридичній конструкції.

Іншою проблемою, що виникає у зв'язку з визначенням представництва як правовідношення взагалі, є те, що саме собою воно (представництво) є, власне, системою правовідносин, що з неминучістю припускає включення до цієї системи відносин, які складаються між представленим і представником (внутрішні відносини), а також відносин між представником і третіми особами (зовнішні відносини). Таким чином, виникає особливого роду система відносин, що поєднує дві самостійні, але генетично пов'язані одна з одною групи відносин, найважливішими з яких є відносини внутрішні, оскільки саме в них уособлюється специфіка представництва [24, с. 262].

Слід зазначити, погодитися з тим, що сама собою така система відносин є тільки ідеальною формою не можна, отже, для такого роду ідеальних правових категорій із неминучістю потрібні цілком визначені змістовні юридичні форми. Ними для внутрішніх відносин є договір або інший акт, в якому знаходять закріплення відповідні повноваження представника. При цьому у повноваженнях представника закріплюється зміст і межі його дій, які він може вчиняти від імені та в інтересах того, кого представляють. Отже, повноваження є суб'єктивним немайновим цивільним правом. Змістом цього права є право на власні дії, а також можливість вимагати певної поведінки від інших осіб.

Список використаних джерел

1. *Международные* торгово-посреднические операции // *Деловой вестник*. – 1996. – № 10.
2. *Анопий В.* Проблемы становления торгового посредничества в Украине // *Предпринимательство, хозяйство и право*. – 1998. – № 6.
3. *Колосов Р. В.* Договор комісії і агентський договір у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.
4. *Белов А. П.* Посредничество во внешней торговле // *Право и экономика*. – 1998. – № 5.

5. Завидов Б. Д. Договоры посреднических услуг. – М., 1997.
6. Пустозерова В. М. Посреднические сделки. – М., 1996.
7. Шаповаленко А. С. Агентский договор в системе посреднических сделок в российском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2003.
8. Андреев В. К. Применение института представительства в деятельности производственного объединения // Советское государство и право. – 1976. – № 8.
9. Васильева В. А. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг. – Івано-Франківськ, 2006.
10. Невзгодина Е. Л. Представительство по советскому гражданскому праву. – Свердловск, 1973.
11. Рясенцев В. А. Представительство в советском гражданском праве: В 2 т. – М., 2006. – Т. 1.
12. Рясенцев В. А. Представительство и сделки в современном гражданском праве: В 2 т. – М., 2006. – Т. 2.
13. Скловский К. И. Представительство в гражданском праве и процессе. – Х., 1992.
14. Сулейменов М. К. Хозяйственно-посреднические договоры услуг // Советское государство и право. – 1973. – № 3.
15. Ласк Г. Гражданское право США (право торгового оборота). – М., 1961.
16. Гражданское право: В 2 т. – М., 2000. – Т. 1.
17. Гражданское право: В 3 т. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1999. – Т. 1.
18. Ли А. С. Разграничение сделок представительства и посредничества // Законодательство и экономика. – 1995. – № 11–12.
19. Первомайський О. О. Комерційне представництво та посередництво: практичні моменти. – Режим доступу: http://www.yuricom.com/ua/analytical_information/?id=615.
20. Явич Л. С. Общая теория права. – Л., 1976.
21. Белов В. А. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики. – М., 2007.
22. Чеговадзе Л. А. Структура и состояние гражданского правоотношения. – М., 2004.
23. Халабуденко О. А. Юридические конструкции в гражданском праве: методологический аспект // Закон и жизнь. – 2005. – № 4.
24. Гражданское право / Под ред. Е. О. Харитонova. – Х., 2002.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2014 р.

The problems of the relation of representation and mediation on the basis of theoretical scientific researches are considered. Works on the specified perspective of the leading scientists are analyzed.

В статье рассматриваются вопросы соотношения представительства и посредничества на основе теоретических научных исследований, анализируются работы ведущих ученых-правоведов, посвященные указанной проблематике.

УДК 347.92 (477)

Володимир Бобрик,

канд. юрид. наук,
завідувач наукового відділу
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ЗАХОДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивільного судочинства

У статті досліджуються поняття та правова природа заходів процесуального примусу, порівнюються норми цивільного, господарського й адміністративного процесуального права, які їх закріплюють, визначаються їх спільні та відмінні ознаки.

Ключові слова: цивільне судочинство, процесуальні санкції, заходи процесуального примусу, попередження та видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід.

Судовий захист приватного права й інтересу здійснюється у формах цивільного, господарського й адміністративного судочинства, які в своїй сукупності в сучасній процесуальній літературі все частіше називають цивільним процесом (цивільним судочинством) [1, с. 32; 2, с. 9–13; 3, с. 1248–1253; 4, с. 8; 5, с. 6]. Сучасна диференціація зазначених видів судочинства є закономірністю розвитку судового процесу та вітчизняного процесуального законодавства. Разом із тим становлення та розвиток кожної галузі процесуального права в Україні відбувалися переважно автономно, без врахування їх онтологічної єдності, із значною суб'єктивною гіперболізацією їх особливостей. Це призвело до концептуальної роз'єднаності чинних Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК), Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) і Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України, наявності між їх однотипними положеннями істотних відмінностей термінологічного та змістовного характерів. Такий стан вітчизняного процесуального законодавства наразі актуалізує вчення про уніфікацію та диференціацію судочинства, яке, з одного боку, доводить його єдність, а з іншого – вказує на диференціацію процесуальної форми. В основу методології даного вчення в Україні може бути покладено, зокрема, порівняльно-правовий метод, що, зазвичай, використовується в юридичній компаративістиці.

Завданням вчення про уніфікацію та диференціацію судочинства є з'ясування не ли-

ше концепту уніфікації галузей процесуального законодавства та диференціації судових процедур, а й окремих питань єдності та відмінностей окремих однотипних судових процедур і норм різних галузей процесуального права.

Метою цієї статті є з'ясування спільних і відмінних ознак норм цивільного, господарського й адміністративного процесуального права, які мають забезпечувальний характер і встановлюють негативні наслідки за недотримання встановлених ними правил.

Заходи процесуального примусу (незважаючи на своє важливе практичне значення) не отримали однозначного вирішення в науці цивільного процесуального права. Їх дослідженнями займалися такі вітчизняні й іноземні процесуалісти, як С. Бичкова, В. Бутнев, І. Зайцев, П. Єлисейкин, В. Комаров, М. Кузнецов, І. Лукіна, О. Новіков, Д. Нохрін, І. Самощенко, С. Фурса, О. Цихоцький, Н. Чечина, М. Штефан, А. Юдін та інші.

Традиційно в процесуальній науці вважається, що **санкції** – це встановлені в нормах процесуального права наслідки, які настають за їх недодержання та порушення. Їх поділяють на **заходи захисту** (наприклад, відмова у прийнятті заяви до провадження суду, залишення заяви без руху, попередження) і **заходи відповідальності** (стягнення судових витрат і збитків, примусовий привід, видалення із залу судового засідання тощо)

[6, с. 483; 7, с. 261–262]. Таке розуміння процесуальних санкцій є широким, оскільки під нього підпадають всі негативні для учасників процесу заходи, які міг застосувати суд. У ЦПК України законодавець відійшов від концепції наявності процесуальної відповідальності як особливого виду юридичної відповідальності, що була реалізована у ЦПК України 1963 р., закріпивши лише заходи процесуального примусу (глава 9 розділу I), які слід розглядати як заходи захисту, адже вони не покладають на осіб додаткових обов'язків.

Заходи ж відповідальності, що передбачають покладення на правопорушника додаткового обов'язку, повністю винесені за межі ЦПК України. Вони встановлюються цивільним, адміністративним, кримінальним законодавством, а також нормативними актами про статус окремих суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, що передбачають їх дисциплінарну відповідальність (прокурорів, адвокатів тощо). Разом із тим окремі сучасні процесуалісти (зокрема І. Лукіна) обґрунтовують широке розуміння цивільної процесуальної відповідальності як встановлених нормами цивільного процесуального права заходів процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до осіб, які беруть участь у справі, й інших учасників процесу за вчинення цивільного процесуального правопорушення у вигляді позбавлення порушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладання на нього нових або додаткових обов'язків [8, с. 1–12].

У КАС України законодавець аналогічно до ЦПК України закріпив заходи процесуального примусу, які є заходами захисту, проте передбачив і такий захід процесуальної відповідальності, як штраф, що застосовується у випадку невиконання керівником суб'єкта владних повноважень судового рішення чи вимоги суду про надання звіту про виконання судового рішення (ст. 267 КАС України). В ЦПК України норми про заходи процесуального примусу розміщені в окремій главі розділу I «Загальні положення», а в КАС України майже аналогічні норми закріплені в окремій главі. Зважаючи на наскрізність інституту заходів процесуального примусу в цивільному й адміністративному судочинстві (адже його норми застосовуються на всіх стадіях судового процесу та в усіх видах провадження), вважаємо більш вдалою позицію законодавця, втілену в ЦПК України.

ГПК України не містить положень про заходи процесуального примусу, але в ч. 1 ст. 83 закріплює процесуальну відповідаль-

ність за вчинення деяких правопорушень у вигляді стягнення у доход державного бюджету штрафу. Порушення ж порядку ведення судового засідання в господарському процесі розглядається як неповага до суду, за яку згідно з ч. 4 ст. 75 ГПК України винні особи притягаються до відповідальності, передбаченої законом. Питання про притягнення особи до відповідальності за вияв неповаги до суду вирішується судом негайно після вчинення порушення, у зв'язку з чим у судовому засіданні з розгляду господарської справи оголошується перерва. Таким чином, чинне господарське процесуальне законодавство як закріплює заходи процесуальної відповідальності, так і відсилає до норм інших галузей законодавства, що визначають заходи відповідальності за неповагу до суду.

Процесуальним примусом є фізичний або моральний (психологічний) вплив держави в особі суду на суб'єктів судового процесу (учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання) з метою забезпечення їх належної поведінки під час розгляду справи, який у вигляді встановлених законом правообмежень здійснюється безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими органами державної влади під час розгляду цивільної справи у випадках, коли авторитету закону та суду, а також переконання в необхідності виконання нормативних приписів недостатньо.

З огляду на таке визначення, можна виділити такі основні *ознаки процесуального примусу*:

- відносини, що виникають, розвиваються, припиняються в ході застосування та припинення конкретних заходів процесуального примусу, мають державно-владний характер;
- такий примус може полягати у фізичному або моральному (психологічному) впливі держави в особі суду на учасників процесу, а також інших осіб, присутніх у залі судового засідання;
- він завжди пов'язаний з деякими обмеженнями прав і свобод певних суб'єктів;
- він має місце у разі, коли авторитету закону та переконання в необхідності виконання нормативних приписів недостатньо;
- він застосовується всупереч волі та бажанню відповідних суб'єктів.

У ЦПК України (ч. 1 ст. 90) і КАС України (ч. 1 ст. 268) закріплюються тотожні визначення поняття «заходи процесуального примусу». Це встановлені ЦПК процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства. Виходячи з цього, можна визначити

такі основні ознаки заходів процесуального примусу: це процесуальні дії; право їх застосовувати має лише суд, який розглядає цивільну чи адміністративну справу; про їх застосування суд постановляє ухвалу в судовому засіданні; ці дії застосовуються у зв'язку з процесуальними порушеннями осіб – учасників процесу або інших осіб, присутніх у залі судового засідання (недотримання встановлених у суді правил або протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства); ці заходи мають особистий немайновий характер, оскільки спрямовані на особу порушника, а не на його майно; вони мають примусовий характер, тобто застосовуються до порушника без його згоди; ці дії спрямовані на забезпечення нормального ходу судового розгляду.

Метою застосування судом заходів процесуального примусу є припинення порушень процесуальних норм і забезпечення дотримання окремими учасниками процесу покладених на них процесуальних обов'язків. Вичерпний перелік заходів процесуального примусу, який не підлягає розширеному тлумаченню, є тотожним в цивільному процесі та адміністративному судочинстві (ч. 1 ст. 91 ЦПК України, ч. 1 ст. 269 КАС України). Залежно від спрямованості закріплені в ЦПК і КАС України заходи процесуального примусу можна поділити на дві групи: ті, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження та видалення із залу судового засідання); ті, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід).

Застосування в цивільному й адміністративному процесах заходів процесуального примусу можливе судами всіх ланок судової системи. Порядок застосування заходів процесуального примусу є тотожним і в цивільному, і в адміністративному процесах. Так, згідно з ч. 2 ст. 90 ЦПК України або ч. 2 ст. 268 КАС України суд застосовує заходи процесуального примусу негайно після вчинення особою порушення шляхом постановлення відповідної ухвали. Ухвала про застосування до особи попередження, а також про видалення із залу судового засідання постановляються судом не виходячи до нарадчої кімнати та заносяться до журналу судового засідання. Ухвали про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом та про привід оформлюються ухвалою як окремим процесуальним документом і долучаються до справи, оскільки їх виконання покладається на інших осіб (органи внутрішніх справ, органи державної виконавчої служби).

Ухвала про застосування заходів процесуального примусу не впливає на рух справи, а тому вони не відносяться до ухвал, що можуть бути оскаржені в апеляційному порядку окремо від рішення суду. Проте заінтересовані особи можуть оскаржити цю ухвалу разом із рішенням відповідного суду.

Важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи є недопущення застосування кількох заходів процесуального примусу за одне й те саме правопорушення до однієї особи, що передбачено ч. 2 ст. 91 ЦПК України і ч. 2 ст. 269 КАС України.

На відміну від ЦПК України, в КАС України закріплено положення про те, що застосування до особи заходів процесуального примусу не звільняє її від виконання обов'язків, встановлених цим Кодексом (ч. 3 ст. 269). Однак, на нашу думку, така норма не повинна стосуватися заходів процесуального примусу, адже за своєю правовою природою таке положення пов'язане з юридичною відповідальністю. При цьому навіть важко уявити випадки її практичного застосування.

Попередження та видалення із залу судового засідання. Важливою умовою здійснення правосуддя є дотримання всіма присутніми порядку в залі під час судового засідання. Для забезпечення цієї умови всі учасники цивільного процесу, а також інші особи, присутні на судовому засіданні, зобов'язані дотримуватися встановленого порядку та виконувати розпорядження головуєчого. Такі обов'язки, хоч і з певними особливостями, наразі (після внесення змін до процесуальних кодексів Законом України «Про судову систему») уніфіковані та закріплені в усіх процесуальних кодексах (ч. 4 ст. 74 ГПК України, ст. 134, ч. 3 ст. 162 ЦПК).

Закон не визначає дії, які можуть бути кваліфіковані як порушення порядку в залі судового засідання. В кожному конкретному випадку суддя чи колегія суддів, що розглядає справу, керуючись своїм внутрішнім переконанням вирішує чи порушує особа встановлений порядок, чи ні. Єдиною чіткою визначеною в законі підставою для застосування попередження та видалення із залу судового засідання є невиконання розпоряджень головуєчого, про що прямо вказується в ч. 1 ст. 92 ЦПК України або ч. 1 ст. 270 КАС України.

До осіб, присутніх у залі судового засідання, за порушення ними порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуєчого судом спочатку застосовується *попередження* про неприпустимість порушення порядку і можливість їх видален-

ня із залу судового засідання. Попередження може виноситися один або декілька разів, проте у разі повторного вчинення зазначених дій суд вправі *видалити особу із залу судового засідання*. Однак, як свідчить судова практика, в разі порушення порядку під час судового засідання судді, зазвичай, оголошують перерву, і це в переважній більшості випадків доцільно, оскільки дозволяє зняти психологічну напругу суддів, учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання.

Виконання фактичних дій щодо видалення порушника із зали судового засідання покладається на судового розпорядника (розпорядників), про що вказується в п. 5.1 Положення про службу судових розпорядників та організацію її діяльності, затвердженого наказом ДСА України від 14.07.2011 р. № 112. Попередження та видалення із залу судового засідання можуть застосовуватися до учасників цивільного процесу, а також будь-кого з осіб, присутніх у залі судового засідання.

Відповідно до ч. 2 ст. 92 ЦПК України, якщо після застосування до перекладача попередження, він продовжує порушувати порядок під час судового засідання або не виконує розпорядження головуючого, суд має оголосити перерву та надати час для його заміни. Аналогічна норма закріплена в ч. 2 ст. 270 ЦПК України. Вбачається, що заміна може бути здійснена стосовно всіх осіб, які в судовому засіданні виконують свої професійні обов'язки, якщо їх видалення призведе до неможливості подальшого розгляду справи.

Слід зазначити, що, крім згаданих заходів процесуального примусу, до порушників встановленого у судовому засіданні порядку можуть бути застосовані також заходи адміністративної відповідальності за вияв неповаги до суду (ч. 1 ст. 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення), що не суперечить ч. 2 ст. 91 ЦПК України чи ч. 2 ст. 269 КАС України, оскільки застосування заходів процесуального примусу та притягнення винуватої особи до адміністративної відповідальності мають різну правову природу.

Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом. Особи, які отримали ухвалу суду про витребування доказів, зобов'язані неухильно її виконати та надати суду наявні в них докази. Якщо такі особи не мають можливості подати доказ, який вимагає суд, взагалі або в установлені судом строки, вони зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням відповідних причин протягом 5 днів з дня отримання ухвали (ч. 4 ст. 137 ЦПК Ук-

раїни). У разі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів для дослідження судом (ч. 1 ст. 93 ЦПК України, ч. 1 ст. 271 КАС України).

Ухвала суду про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом має відповідати загальним вимогам до ухвал суду (ст. 210 ЦПК України, ст. 165 КАС України), а також спеціальним вимогам, передбаченим ч. 2 ст. 93 ЦПК України чи ч. 2 ст. 271 КАС України. В ухвалі адміністративного суду про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом має бути зазначено, кому доручається вилучення. Слід зазначити, що виконання ухвали про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом має покладатися виключно на органи державної виконавчої служби, адже саме ці органи відповідно до чинного законодавства України вповноважені виконувати судові рішення та наділені повноваженнями щодо застосування заходів державного примусу. Доручення адміністративним судом іншим особам, у тому числі учасникам процесу, провести тимчасове вилучення доказів не відповідатиме загальним засадам виконання судових рішень і може не бути реалізоване внаслідок відсутності у таких осіб передбачених законодавством повноважень на застосування заходів примусу. Крім застосування цього заходу процесуального примусу, винуваті особи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за вияв неповаги до суду (ч. 1 ст. 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Закон не регулює питання про повернення доказів, тимчасово вилучених у порядку застосування цього заходу процесуального примусу. Тому вилучені докази підлягають поверненню тій особі, у якій вони були вилучені у загальному порядку, встановленому для повернення доказів (ст. 138, ст. 142 ЦПК України, ч. 4 ст. 79 КАС України).

Привід. У ЦПК України закріплена можливість приводу лише двох учасників цивільного процесу – свідка (ст. 94) і відповідача (ч. 2 ст. 146). При цьому суд має право постановити ухвалу про примусовий привід останнього на проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства тільки в разі ухилення відповідача від її проведення. Хоча гл. 9 розділу I ЦПК України врегульовано лише питання про привід свідка (ст. 94), це не означає, що привід відповідача не є за-

ходом процесуального примусу. Разом із тим привід відповідача відрізняється від приводу свідка підставою й особливостями здійснення, хоча процедура вжиття цих заходів процесуального примусу є однаковою. Натомість КАС України передбачає привід особи, особиста участь якої визнана судом обов'язковою, і свідка. Оскільки згідно із ст. 120 КАС України суд може постановити ухвалу про обов'язковість особистої участі сторін чи третіх осіб у судовому засіданні, в адміністративному судочинстві привід може бути застосований щодо позивача, відповідача, третіх осіб, а також свідка.

Відповідно до частин 2, 3 ст. 50 ЦПК України або частин 5, 6 ст. 65 КАС України свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини, а за неможливості прибуття за викликом суду – завчасно повідомити про це суд. На забезпечення виконання свідками цих обов'язків, а також на доведення до суду доказової інформації, яка їм відома, спрямована можливість застосування примусу до свідка.

Примусовому приводу свідок може бути підданий за таких умов у сукупності: його належним чином повідомили про час і місце судового засідання; він не з'явився у судові засідання без поважних причин або не повідомив про причини своєї неявки; він не підпадає під категорію осіб, до яких не дозволяється застосовувати цей захід (ч. 4 ст. 94 ЦПК України, ч. 2 ст. 272 КАС України).

Про привід свідка суд постановляє ухвалу, яка має відповідати загальним вимогам до ухвал суду та спеціальним вимогам, передбаченим у ч. 2 ст. 94 ЦПК України чи ч. 3 ст. 272 КАС України. На момент постановлення ухвали про привід свідка має бути відомо ім'я особи, яка підлягає приводу, місце її проживання, роботи чи навчання. Крім того, перед постановленням цієї ухвали має бути призначено час і встановлено місце проведення наступного судового засідання. У ЦПК України (ч. 4 ст. 94) і КАС України (ч. 2 ст. 272) встановлені заборона застосовувати привід до суду: осіб, які не можуть бути допитані як свідки; малолітніх і неповнолітніх осіб; вагітних жінок; інвалідів першої та другої груп; осіб, які доглядають дітей віком до шести років або дітей-інвалідів. Тому при постановленні ухвали про привід суд повинен з'ясувати, чи не відноситься відповідна особа до однієї з вказаних категорій.

Якщо в діяннях особи, яка підлягає приводу, є ознаки злісного ухилення від явки до суду, її також можна притягти до адміністра-

тивної відповідальності згідно з ч. 1 ст. 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Привід може виконуватися органом внутрішніх справ за місцем: провадження в справі; проживання, роботи чи навчання особи, яка підлягає приводу. Ухвала про свідка спрямовується для виконання до відповідного органу внутрішніх справ на вибір суду, виходячи з обставин справи й інформації про місцезнаходження особи, яка підлягає приводу. Виконується ухвала відповідно до Закону України «Про міліцію» від 20.12.1990 р. На працівників міліції, які здійснюють привід, покладається обов'язок під розписку оголосити особі, яка підлягає приводу, зміст відповідної ухвали (ч. 5 ст. 94 ЦПК України, ч. 5 ст. 272 КАС України), а також доставити її у час і до місця, вказаних у ній.

Не завжди виконання приводу можливе з об'єктивних причин (наприклад, зазначене в ухвалі про привід місце проживання, навчання чи роботи особи не відповідає дійсності). Крім того, працівником міліції, на якого покладено виконання ухвали суду про привід, можуть бути встановлені обставини, за наявності яких відповідно до закону заборонено застосування приводу особи. При посиланні особи, яка підлягає приводу, на хворобу, що позбавляє її можливості слідувати до місця виклику, захворювання має бути підтверджене в установленому порядку лікарем. Виходячи з ч. 6 ст. 94 ЦПК України чи ч. 6 ст. 272 КАС України, при виявленні обставин, що унеможливають виконання ухвали суду про привід свідка, особа, яка виконує цю ухвалу, негайно повертає її до суду через начальника органу внутрішніх справ. До ухвали, що повертається, мають бути додані письмові пояснення причин невиконання (рапорт виконавця, копії листків непрацездатності й інші документи, що підтверджують зазначені обставини).

Висновки

У ЦПК і КАС України законодавець закріплює уніфікований вичерпний перелік заходів процесуального примусу, який не підлягає розширеному тлумаченню, й уніфікований порядок їх застосування судами. Проте, на відміну від ЦПК України, в якому норми про заходи процесуального примусу розміщені в окремій главі розділу I «Загальні положення», в КАС України майже аналогічні норми закріплені в окремій главі, що (зважаючи на сутність відповідного інституту процесуального права) є не зовсім вдало.

У ЦПК України, на відміну від КАС України і ГПК України, не передбачено застосування процесуальної відповідальності у вигляді штрафу, що є втіленням ідеї відсутності галузевої процесуальної відповідальності. Наявність положень про процесуальну відповідальність у КАС України і ГПК України обумовлена в адміністративному процесі відсутністю ефективного спеціального законодавства про виконання рішень у адміністративних справах, а господарському – застарілістю процесуального законодавства та відсутністю положень про заходи процесуального примусу.

ЦПК України передбачає привід свідка і привід відповідача, а в КАС України закріплена можливість приводу особи, особиста участь якої визнана судом обов'язковою, і свідка. Оскільки згідно із ст. 120 КАС України суд може постановити ухвалу про обов'язковість особистої участі сторін чи третіх осіб у судовому засіданні, в адміністративному судочинстві привід може бути застосований щодо позивача, відповідача, третіх осіб, а також свідка. Зважаючи на те, що в цивільному процесі також можливе визнання судом обов'язковою особистої явки у судові засідання сторін чи третіх осіб, пропонуємо

викласти норми ЦПК України подібно до відповідних норм КАС України.

Список використаних джерел

1. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М., 2008. – 696 с.
2. Сахнова Т. Судебные процедуры (о будущем цивилистического процесса) // Арбитражный и гражданский процесс. – 2009. – № 2. – С. 9–13.
3. Токарева Е. В. Понятие публичного интереса в цивилистическом процессе // Право и политика. – 2011. – № 8. – С. 1248–1253.
4. Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному господарському й адміністративному судочинстві в Україні / О. А. Беляневич, І. Е. Берестова, С. С. Бичкова та ін.; За ред. В. І. Бобрика. – К., 2013. – 172 с.
5. Уніфікація та диференціація загальних положень цивілістичного процесуального законодавства України / За ред. В. І. Бобрика. – К., 2013. – 192 с.
6. Штефан М. Й. Санкції цивільного процесуального права // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 482–496.
7. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. – К., 2005. – С. 261–262.
8. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. ... канд. юрид. наук. – Х., 2011. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

The article examines the concept and legal nature of procedural compulsion measures, compared norms of civil, commercial and administrative procedure law, which they fixed and defined by their differences and similarities.

В статтє исследуются понятие и правовая природа мер процессуального принуждения, сравниваются нормы гражданского, хозяйственного и административного процессуального права, которые их закрепляют, определяются их общие и отличительные черты.

УДК 341.9.019

Тетяна Стазілова,*аспірантка кафедри цивільного права
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*

АВТОНОМІЯ ВОЛІ ЯК ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ПРАВА, ЩО ПІДЛЯГАЄ ЗАСТОСУВАННЮ ДО ПРАВОВІДНОСИН ЗА ДОГОВОРОМ УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

У статті розглядаються основні загальнотеоретичні підходи до принципу автономії волі в міжнародному приватному праві, закріплення принципу автономії волі в Гаазькій конвенції про право, що застосовується до трастів.

Ключові слова: автономія волі, траст, межі дії принципу автономії волі.

Все частіше представники різних держав передають майно за договором управління з метою ефективного здійснення права власності. Але відсутність детального регулювання цих відносин на нормативному рівні в Україні не дає можливості досягти необхідного результату. Як вихід із ситуації, суб'єкти тих юрисдикцій, в яких передача майна в довірче управління не є поширеною, обирають для регулювання правовідносин за договором управління майном право тієї держави, яка визнає існування довірчої власності та законодавство яких містить норми, що дають можливість отримувати найбільшу економічну вигоду із здійснення права власності. Закон автономії волі посідає центральне місце в усіх національних системах міжнародного приватного права, а всі інші колізійні норми мають допоміжний характер і використовуються за відсутності вибору сторонами договору компетентного права. Основною проблемою, із якою зіштовхуються сторони при виборі права, яким регулюватимуться правовідносини за договором управління майном, є питання визнання права довірчої власності законодавством обраної юрисдикції.

Аналізу принципу автономії волі як основної колізійної прив'язки, що покликана регулювати відносини між суб'єктами приватно-правових відносин, приділялась увага в роботах таких учених, як С. Задорожня, М. Богуславський, В. Кисіль, Л. Лунц, В. Толстих. Але ґрунтовне дослідження вказаного принципу саме в частині регулювання довір-

чих правовідносин здійснено Г. Онищенко. Оскільки відносини за договором управління майном мають, окрім ознак, які притаманні довірчим відносинам, ще й властивості, що характерні відносинам зобов'язального та речового змісту, то актуальним вбачається вивчення принципу саме із урахуванням характеру договору управління майном (у зв'язку із недостатнім науковим дослідженням меж дії принципу автономії волі в регулюванні відносин за договором управління майном).

Метою цієї статті є розкриття особливостей принципу автономії волі в частині правовідносин за договором управління майном у поєднанні з висвітленням меж дії принципу автономії волі.

Одним із важливих питань у міжнародно-правовому регулюванні зобов'язальних правовідносин є вибір компетентного права, що має застосовуватися до конкретного правовідношення. Сфера дії міжнародних договорів та інших документів міжнародного характеру охоплює не всі види договорів [1, с. 256]. Така ситуація склалась і в колізійному регулюванні відносин за договором управління майном. У певних ситуаціях доводиться застосовувати внутрішнє законодавство, для чого необхідно визначити право якої держави має застосовуватися.

Необхідність визначення застосованого права пояснюється тим, що в конкретному

контракті неможливо передбачити всі ситуації, які можуть виникнути при виконанні договору. Належне встановлення права, що підлягає застосуванню до договірних відносин з іноземним елементом, зумовлюється також важливістю статутних питань, які у разі цих договорів необхідно вирішити. На думку В. Чубарева, до кола цих питань належать: дійсність договору; його тлумачення; виконання договірних зобов'язань; наслідки невиконання договору; припинення дії договору та наслідки визнання його нікчемним; розподіл тягара доведення.

Крім того, договірний статут регулює також зобов'язальні відносини сторін у переддоговірний період, як і всі вимоги, що випливають з вини при укладенні договору (*culpa in contrahendo*) [2].

Закон автономії волі визначає статут зобов'язального правовідношення, встановлюючи, що компетентним буде право тієї держави, яке оберуть сторони.

В юридичній літературі сформовано три підходи до суті вказаного принципу [3, с. 86]. Деякі вчені розглядають автономію волі як інститут, створений відповідною національною правовою системою для вирішення колізійних законів, які виникають при укладанні, виконанні та припиненні договорів, а волю сторін – як одну з колізійних прив'язок, за допомогою якої можна визначити компетентне право, ставлячи його на один рівень з іншими колізійними прив'язками, що застосовуються в тій самій правовій системі. Інші вчені виводять автономію волі із свободи договору, яка дозволена відповідною національною системою цивільного права, тому вони обмежують застосування автономії волі лише сферою регулювання диспозитивних норм, але не імперативними нормами. Відповідно до третьої точки зору, автономія волі є не колізійною нормою, а своєрідним способом регулювання правових відносин з іноземним елементом. Специфіка автономії волі в правовій системі пояснюється тим, що інститут безпосередньо пов'язаний із самою природою права як регулятора суспільних відносин. Ми поділяємо позицію вчених, згідно з якою автономія волі є колізійною прив'язкою, що відрізняється від інших колізійних прив'язок підставою виникнення [4, с. 78].

Незважаючи на наявність різних підходів до природи автономії волі та місця автономії волі в правовій системі держави, законодавство практично всіх держав встановлює цей принцип як основоположний у регулюванні договірних правовідносин. У науці міжнародного приватного права вказується, що

спосіб вибору права використовується лише в одній групі приватних правовідносин – у договірних зобов'язаннях. Однак у ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право» йдеться про правовідносини в цілому, з чого можна зробити висновок, що законодавець мав на увазі можливість застосування цього принципу і до інших видів правовідносин. Це є однією із суттєвих відмінностей між українським колізійним правом і російським, оскільки відповідно до ст. 1210 Цивільного кодексу (далі – ЦК) Російської Федерації, російське законодавство про автономію волі застосовується лише до договірних відносин [5].

У межах дослідження договору управління майном з іноземним елементом проблемним є питання можливості поширення принципу автономії волі на відносини власності, що виникають за договором управління у випадку наявності в управителя права довірчої власності на майно. Тому доцільним вбачається критичний аналіз норм ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Положення ч. 1 ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право» є, на нашу думку, недостатньо чітко сформульованим, оскільки його можна тлумачити у такий спосіб, що учасники правовідносин мають право самостійно здійснювати вибір права, яке підлягає застосуванню до змісту правовідносин, не взагалі, а лише тоді, коли це безпосередньо дозволяється законом. У такому випадку виникає питання щодо того, які саме закони України передбачають конкретні випадки, в яких учасникам правовідносин дозволяється скористатися принципом автономії волі. Іншими словами, ця норма не передбачає пряму дію принципу автономії волі, а лише закріплює загальний випадок, коли такий принцип може застосовуватися.

Слід також зазначити, що вибір сторонами договору права має на увазі вибір лише матеріального права (не тільки його диспозитивних, а й імперативних норм), а не колізійного. В іншому випадку вибір права міг би призвести до проблеми зворотнього відсилання. Але це не відображено у ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право» воля сторін правочину має бути явно виражена або виражена у такий спосіб, що маєтись на увазі. Вибір права має здійснюватися разом із укладенням договору (шляхом включення до тексту договору відповідного положення про застосовуване право або передбачатись окремою угодою). Також положення про ви-

бір права завжди має окреме юридичне існування, тобто дійсність цього положення слід розглядати окремо від питання дійсності основного зобов'язання.

Закон України «Про міжнародне приватне право» передбачає, що вибір права може бути здійснений щодо окремих частин правочину в цілому або його окремої частини (ч. 3 ст. 5). Але, чи допускає таке формулювання можливість вибору не однієї, а кількох систем права до одного правочину. Так, на думку С. Задорожної, у світі спостерігається тенденція до все більш повного визнання вільного вибору *lex mercatoria*, тобто застосування на основі принципу автономії сторін замість національного правопорядку, правопорядку *sui generis*. Така позиція враховує, що національні правові системи, навіть досить розвинуті, не завжди повністю відповідають потребам, які виникають у міжнародній практиці [6, с. 10]. Іншої точки зору дотримується В. Лісіца: поширення точки зору про визнання *lex mercatoria* правою дійсністю дає право визначити це правове явище незалежним від правопорядків держав. Але ще зарано вести мову про самостійний правопорядок *lex mercatoria* [7, с. 104]. На нашу думку, норми *lex mercatoria* є не настільки широко застосовуваними, що ними можна було б замінити національний правопорядок. А оскільки договір управління майном у різних правопорядках відрізняється за своєю суттю у випадку виникнення права довірчої власності, то застосування нечітко сформульованих принципів *lex mercatoria* зробить і до того складний вибір права до вказаних відносин, ще проблемнішим.

Заслугує на увагу також питання про *обмеження автономії волі сторін за договором управління майном*. Очевидним є те, що вибір права, яке підлягає застосуванню, не повинен суперечити публічному порядку, не повинен здійснюватися з метою обходу закону, тобто не має суперечити імперативним нормам, застосування яких було б невідповідним для установника управління [4, с. 78]. Така ж позиція закріплена в Регламенті Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань («Рим I»)» [8].

На думку В. Кісіля, законодавство абсолютної більшості держав, а також міжнародні договори не обмежують можливостей вибору, тобто воля сторін не має обмежень у просторі; сторони можуть обрати право будь-якої країни для регулювання договірних правовідносин. Однак у деяких правових системах мають місце обмеження права вибору,

наприклад, колом держав, з якими договір має фактичний зв'язок (наприклад, відповідно до ст. 25 Закону про міжнародне приватне право Польщі сторони можуть обрати право, з яким зобов'язання «взаємно пов'язане»; згідно із ст. 1-105 Уніфікованого торговельного кодексу США можна обрати право тієї держави, з якою «угода має розумний зв'язок») [9].

На практиці також постає питання щодо меж обрання права у часі, тобто в який момент сторони можуть обрати застосовуване право. Не викликає сумніву правомірність вибору права в момент укладення договору, але практика, а згодом і законодавство багатьох країн пішли шляхом вибору права після укладення договору. В цьому випадку постає питання: чи в будь-який час після укладення договору є можливість реалізувати право на вибір відповідного компетентного правопорядку? Відповідно до ч. 5 ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право» вибір права або зміна раніше обраного права можуть бути здійснені учасниками правовідносин у будь-який час. Зазначена норма передбачає, що вибір права або зміна раніше обраного права, які зроблені після вчинення правочину, мають зворотну дію і є дійсними з моменту вчинення правочину, але не можуть бути підставою для визнання правочину недійсним через недодержання його форми й обмежити права третіх осіб, які набули їх до моменту вибору права. Між укладенням договору та припиненням його дії або виконанням може сплинути досить багато часу. Протягом цього періоду певна частина зобов'язань може бути виконана раніше, у певних правовідносинах, що впливають із договору, можуть брати участь треті особи. Таким чином, якщо вибір права після укладення договору не обмежений часовими рамками, то виникає питання зворотної сили волевиявлення сторін договору.

Наявна законодавча та судова практика багатьох держав, як правило, виходить із того, що вибір права має зворотну силу і має вважатися дійсним з моменту укладення договору, але при цьому не повинні зачіпатися права й інтереси третіх осіб. Так, у найбільш авторитетній кодифікації міжнародного приватного права – Законі про міжнародне приватне право Швейцарії – прямо зазначено: «Вибір права може бути здійснено будь-коли. Якщо вибір права робиться після укладення договору, то він має зворотну силу з моменту укладення договору. Права третіх осіб не зачіпаються» (ч. 3 ст. 116) [9].

Що стосується довірчих відносин з іноземним елементом за договором про ство-

рення трасту, то єдиним спеціальним обмеженням автономії волі є вимога про те, щоб обране право визнавало траст або конкретний вид трасту. В іншому випадку вибір права буде визнано недійсним згідно з ч. 2 ст. 6 Гаазької конвенції про трасти [10]. Так, якщо сторони визнають компетентним право України до відносин за таким способом управління майном, як траст, то такий вибір права буде недійсним, оскільки законодавство України не визнає вказаної конструкції.

Вибір права сторонами договору управління майном, ускладненого іноземним елементом, стосується лише питань взаємних відносин сторін договору, тобто зобов'язального статуту правочину. Форма та дійсність угоди про вибір права має регулюватися правом, яке застосовується до основного договору, тобто за обраним сторонами правом.

Отже, закон автономії волі посідає центральне місце в усіх національних системах міжнародного приватного права, а всі інші колізійні норми мають допоміжний характер і використовуються за відсутності вибору сторонами договору компетентного права.

Список використаних джерел

1. Богуславский М. М. Международное частное право. – М., 2004. – 604 с.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2014 р.

The article discusses the main general theoretical approaches to the definition of the principle of autonomy of the private international law enshrined in the principle of autonomy of the will of the Hague Convention on the Law Applicable to Trusts.

В статье рассматриваются основные общетеоретические подходы к определению принципа автономии воли в международном частном праве, закрепление принципа автономии воли в Гаагской конвенции о праве, применимом к трастам.

2. Чубарев В. Л. Міжнародне приватне право [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://publik-library.net.ua/show_title.php?id=1851.

3. Ерпылева Н. Ю., Батлер У. Е. Коллизионные нормы в международном частном праве России и Украины // Государство и право. – 2007. – № 7. – С. 84–91.

4. Онищенко Г. В. Автономія волі як основоположний принцип при визначенні права, що підлягає застосуванню до довірчих відносин з іноземним елементом // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 3. – С. 77–80.

5. Гражданский кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wbase.duma.gov.ru/ntc/vdoc.asp?kl=418>.

6. Задорожна С. М. Автономія сторін в міжнародному приватному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 20 с.

7. Лисица В. Н. Lex mercatoria в зарубежной доктрине // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 103–107.

8. Регламент Европейского Парламента и Совета «О праве, подлежащем применению к договорным обязательствам («Рим I») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=994_905.

9. Кисіль В. І. Право, що застосовується до зовнішньоторгівельних договорів: тенденції розвитку законодавчого регулювання // Юридичний журнал. – 2004. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1020>.

10. Convention on 1 July 1985 on the Law Applicable to Trusts and on their Recognition // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.pdf&cid=59.

УДК 349.22:331

Микола Сьомич,*канд. наук з державного управління,
доцент кафедри бізнес-адміністрування та права
Полтавської державної аграрної академії*

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОБОТОДАВЦЯ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

У статті розглядаються перспективи вдосконалення правового регулювання відповідальності роботодавця в умовах ринкових відносин, пропонується створення механізму відшкодування шкоди, заподіяної працівникові незаконними діями роботодавця, та концептуальні засади його матеріальної відповідальності.

Ключові слова: трудове право, правове регулювання, юридична відповідальність, правопорушення, механізм, відшкодування шкоди, матеріальна відповідальність, працівник, роботодавець.

На етапі переходу до ринкових відносин, при все ще невисокій оплаті праці та недосконалій системі матеріальних заохочень одним із засобів забезпечення трудової дисципліни залишаються заходи юридичної відповідальності, що можуть застосовуватися до роботодавців, які не дотримуються встановлених правил трудового законодавства.

Одним із основних завдань юридичної науки є встановлення змісту та сутності правових явищ, що відображають соціально-економічний розвиток суспільства й є підґрунтям для формування системи права. Особливого значення набуває дослідження юридичної відповідальності як однієї з гарантій реалізації прав та обов'язків суб'єктів трудових відносин. Юридична відповідальність покликана створювати належні умови охорони правовідносин і забезпечувати нормальне їх функціонування. Зокрема, відповідальність роботодавця має бути складовою його майнової відповідальності. Саме такий правовий підхід стимулюватиме роботодавця до сумлінного виконання своїх обов'язків.

На сучасному етапі розвитку трудового права та законодавства з питань відповідальності суб'єктів трудових правовідносин є багато напрацювань, але залишається чимало теоретичних і практичних питань правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові, що потребують ґрунтовного наукового дослідження. Тому виникає необхідність вироблення чітких науково обґрунтованих пропозицій щодо законодавчого врегулювання матеріальної відповідальності роботодавця у

новому проекті Трудового кодексу (далі – ТК) України.

Конституція України проголосила основним обов'язком держави утвердження та забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Одним із елементів виконання цього обов'язку є створення ефективного механізму відшкодування шкоди, заподіяної працівникові незаконними діями роботодавця. Проте у чинному законодавстві такий механізм відсутній, і для його створення необхідно переглянути та переоцінити низку як теоретичних, так і практичних положень щодо матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин, розробити концепцію матеріальної відповідальності роботодавця, яка б відповідала умовам сьогодення, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Основою дослідження є опрацювання джерельної бази, а саме: Конвенції МОП про дискримінацію в галузі праці та занять, Конституції України, Кодексу законів про працю, Кодексу про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Податкового кодексу та законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо строків виплати заробітної плати», «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та ін.

У ході дослідження для проведення порівняльного аналізу чинного законодавства використані норми проекту Трудового кодексу України й опрацьовані періодичні видання, в яких є окремі публікації науковців у галузі трудового права, що стосуються сучасного стану та перспектив розвитку інституту

відповідальності роботодавця за вчинені порушення щодо найманих робітників.

Останнім часом спостерігається підвищення інтересу вітчизняних науковців і практиків до проблеми, що розглядається. Аналізу сукупності трудових відносин в Україні присвячені праці А. Бабаскіна, М. Бойка, В. Венедиктова, М. Іншина, С. Карлицького, Д. Карпенка та інших. Такі дослідники, як В. Андріїв, О. Воробйова, В. Жернаков, Л. Лазор, Т. Постригань, О. Тищенко у своїх працях приділяють увагу загальній характеристиці поняття «матеріальна відповідальність» її правовій природі. Розробленню питань, пов'язаних із регулюванням відповідальності роботодавця в трудових правовідносинах, присвячені дослідження Л. Анісімова, Ю. Івчука, О. Лук'янчикова, Ю. Орловського, М. Репіла, Н. Хуторяна.

Метою цієї статті є вивчення змісту теорій правового регулювання діяльності роботодавця, дослідження природи його відповідальності у трудових правовідносинах як малодослідженого інституту в трудовому праві України.

Об'єктом дослідження є сукупність суспільно-правових відносин, що виникають у процесі настання відповідальності роботодавця за трудовим законодавством України. Предмет дослідження – поняття, види та зміст відповідальності роботодавця, що регулюються нормами вітчизняного трудового права.

Сутність нашого дослідження полягає у систематизації й узагальненні матеріалу щодо обраної проблематики; проведенні порівняння положення проекту Трудового кодексу України та чинного трудового законодавства у сфері відповідальності роботодавця за вчинення протиправних дій.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що за умов реформування існуючого законодавства про працю та переосмислення загальнотеоретичних категорій, які існують у науці трудового права, питання з'ясування правового статусу роботодавця набуває особливої актуальності. Специфіка та багатоманітність правових відносин, що виникають при реалізації прав і виконанні юридичних обов'язків роботодавців, встановлених нормами трудового законодавства, свідчать про їх значення для розвитку різних галузей економіки та суспільства.

Науковці вважають, що сучасне визначення поняття «роботодавець» у Кодексі законів про працю України як власника підприємства, установи, організації, уповноваженого ним органу або фізичної особи є таким, що не відповідає сучасним умовам організації праці. Більшість із них дотримується думки,

що застосування такого поняття, як «власник» у законодавстві України свідчить про його зовнішні взаємозв'язки у торговому обороті, врегульовані цивільним правом, але не розкриває його ролі та суті у трудовому законодавстві. Так, деякі вчені дійшли висновку, що термін «роботодавець» є таким, що об'єднує двох суб'єктів – підприємства, установи, організації та власника (уповноваженого ним органу). Вони вважають, що у новому Трудовому кодексі України необхідно на законодавчому рівні закріпити визначення сторони трудового договору, а також юридичну природу роботодавця як суб'єкта, що протистоїть працівнику як другій стороні трудових правовідносин, із урахуванням реалій сьогодення та міжнародного досвіду.

Таким чином, на сьогоднішній термін «роботодавець», що застосовується у нормативно-правових актах, лише замінив собою раніше вживаний термін «власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган», але не змінив при цьому змісту, не усунув очевидних фактів беззмістовності та невідповідності останнього [1, с. 76].

Що стосується відповідальності роботодавця як суб'єкта трудових правовідносин, то, виходячи із практики, очевидно, що найефективнішим видом відповідальності є саме матеріальна, яка безпосередньо стосується економічного аспекту діяльності роботодавця. Значна кількість позовів, щодо відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної працівникові роботодавцем, зумовлює необхідність нормативного врегулювання питань його матеріальної відповідальності в новому Трудовому кодексі України, на що неодноразово звертали увагу вчені.

Пропонуємо вважати, що матеріальна відповідальність роботодавця та працівника – це єдиний вид трудової матеріальної відповідальності в рамках інституту матеріальної відповідальності у трудовому праві. Матеріальна відповідальність властиві всі ознаки юридичної відповідальності. Так, матеріальну відповідальність характеризує державний примус, тобто примус до виконання норм права. У новому Трудовому кодексі України необхідно окремий розділ (книгу) присвятити матеріальній відповідальності та дати, наприклад, йому назву «Матеріальна відповідальність сторін трудового договору», у рамках якого слід визначити загальні положення, матеріальну відповідальність роботодавця та працівника. З метою всебічного розгляду питання щодо відповідальності роботодавця необхідно проаналізувати умови та підстави притягнення останнього до матеріальної відповідальності [2, с. 43].

Матеріальну відповідальність слід відрізняти від майнової, передбаченої нормами ци-

вільного права. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору виникає при заподіянні шкоди тільки у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків.

У проект нового Трудового кодексу України включена окрема книга восьма «Відповідальність сторін трудових відносин». Глава 2 містить норми про відповідальність роботодавця. Цим кодифікованим актом передбачені такі випадки матеріальної відповідальності роботодавця [3]:

- матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну майну працівника (ст. 415);

- матеріальна відповідальність роботодавця за невиконання обов'язків щодо надання працівникові матеріальних благ і послуг (ст. 416);

- матеріальна відповідальність роботодавця в інших випадках, встановлених цим Кодексом, законом або трудовим договором (ст. 417);

- відповідальність роботодавця за заподіяну моральну шкоду (ст. 418).

Прогалиною проекту Трудового кодексу України є відсутність норми, яка б передбачала матеріальну відповідальність роботодавця за затримку виплати заробітної плати й інших виплат, що належать працівникові, а також закріпила такий випадок матеріальної відповідальності роботодавця, як матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну працівникові внаслідок порушення права на працю.

Викладене свідчить, що зміст проекту Трудового кодексу України потребує доопрацювання. Розробники проекту Трудового кодексу України не повною мірою врахували відповідні положення науки трудового права, пропозиції відомих науковців щодо законодавчого закріплення матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові. В результаті прогалини, які існують сьогодні, можуть залишитися і в майбутньому, що дає підстави вести мову про погіршення правового становища працівників.

З огляду на загальні позиції теорії права слід зазначити, що існує певний правовий зв'язок основних обов'язків і юридичної відповідальності суб'єкта. Юридична відповідальність за своїм цільовим призначенням покликана забезпечувати належну поведінку, виступати фактом свого існування превенцією порушення або невиконання суб'єктом своїх обов'язків [4, с. 42].

Позитивною новацією проекту ТК є те, що у ньому закріплено досить широкий перелік статутних обов'язків роботодавця як суб'єкта трудового права. Незважаючи на те,

що вказаний перелік потребує деякого вдосконалення, можна констатувати, що у цілому запропоноване коло обов'язків роботодавця як суб'єкта трудового права забезпечує йому достатній рівень свободи в організації виробничої діяльності та застосуванні найманої праці. Разом із тим ці обов'язки відображають потреби суспільства в ефективному розвитку економіки та забезпеченні соціального миру, спрямовані на реалізацію трудових прав працівника. Таким чином, можна припустити, що передбачений у проекті Трудового кодексу України перелік статутних обов'язків роботодавця достатньою мірою сприятиме досягненню оптимального поєднання виробничої та захисної функцій трудового права у сучасних ринкових умовах. Але при цьому необхідно забезпечити реальне виконання роботодавцем вказаних обов'язків.

У разі невиконання роботодавцем свого обов'язку із забезпечення належних і безпечних умов праці, має місце трудове правопорушення з боку роботодавця. А тому роботодавець повинен у будь-якому разі нести відповідальність перед працівником, який постраждав. Звільнення роботодавця від відповідальності суперечитиме загальним положенням теорії права, згідно з якими наслідком правопорушення має бути юридична відповідальність винуватої особи [5, с. 44]. Тому для створення ефективного правового механізму регулювання найманої праці в умовах ринкових відносин необхідна чітка вказівка на факт і види юридичної відповідальності роботодавця у змісті його об'єктивного трудово-правового статусу.

Слід зазначити, що виконання роботодавцем своїх трудових обов'язків має публічно-правову значущість, оскільки його діяльність впливає на розвиток національної економіки та соціальний мир у суспільстві. Тому цілком виправданим і необхідним за певних обставин є настання адміністративної відповідальності роботодавця та кримінальної відповідальності посадових осіб, які реалізують функції роботодавця.

Підстави та порядок застосування такої відповідальності мають, безумовно, регулюватися нормами адміністративного та кримінального права. Але важливо, щоб норми трудового законодавства вказували на сам факт можливості притягнення роботодавця до цих видів відповідальності. Така законодавча вказівка виконуватиме певні превентивні функції щодо запобігання порушення роботодавцем своїх обов'язків.

На сучасному етапі, в умовах значного розширення приватного сектора економіки потребує вдосконалення трудово-правова відповідальність роботодавця перед працівником. І, перш за все, необхідно законодавчо

закріпити визначення трудової відповідальності роботодавця як правової категорії.

Чинне трудове законодавство не містить навіть дефініції матеріальної відповідальності роботодавця, що є його суттєвим недоліком. У цій частині заслуговує на увагу визначення, запропоноване правовою доктриною. Матеріальна відповідальність роботодавця – це визнання роботодавцем негативних наслідків майнового характеру при відшкодуванні у встановленому законом порядку та розмірі матеріальної чи немайнової шкоди, заподіяної працівникові трудовим правовідношенням.

Основною метою законодавця має стати вироблення таких підходів, за яких роботодавець і працівник були б дійсно рівноправними партнерами (це не виключає відповідну підпорядкованість після вступу в трудові відносини), оскільки радянський підхід до регулювання трудових відносин, що гарантував працівникові довічну роботу на одному й тому ж місці, всіляко захищав його права, на заміну вимагаючи від нього сумлінної та відданої праці, вже не є актуальним у сучасних умовах. Сьогодні рівноправність партнерів передбачає захист і гарантування прав, забезпечення інтересів обох сторін трудових відносин. При цьому і відповідальність за порушення певних умов співробітництва має бути застосована як до роботодавця, так і до працівника.

Однією з основних причин поширення випадків порушення трудових прав людини є відсутність у працівників достатніх правових знань. Для виправлення такої ситуації потрібно, щоб кожен найманий працівник знав свої права. Основним законодавчим актом, на якому базується все законодавство, у тому числі про працю, є Конституція України, яка гарантує кожному громадянину право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Висновки

Інтереси роботодавця та найманого працівника не завжди збігаються. Як правило, кожен із них прагне отримати якомога більше прибутків один від одного. Але і роботодавець, і найманий працівник повинні усвідомлювати необхідність безумовного дотриман-

ня вимог законодавства про працю та вживати необхідних заходів щодо забезпечення виконання в повному обсязі покладених на них обов'язків, інакше залежно від виду та тяжкості правопорушення вони будуть притягнуті до матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Викладене дозволяє дійти **висновків** про те, що у трудовому праві формування відповідальності роботодавця має відбуватися на основі послідовної взаємодії таких складових:

закріпленої в нормах права моделі поведінки суб'єктів трудового права в процесі праці;

усвідомлення необхідності дотримання та виконання моделі поведінки;

оцінки поведінки й її соціально важливих наслідків із боку власника або уповноваженого ним органу, трудового колективу, державних органів і суспільних організацій, а також безпосередньо особою відповідно до нормативно закріплених критеріїв;

застосування роботодавцем різних видів заохочень за сумлінне виконання трудових обов'язків, інших заходів правового стимулювання праці.

Невід'ємною складовою процесу регулювання трудових відносин у колективі є вирішення трудових спорів і конфліктів; обґрунтування теоретико-методичних і практичних аспектів їх регулювання є метою подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. *Постригань Т.* Види та форми соціального захисту працівників в трудових правовідносинах // Юридичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 41–44.
2. *Хуторян Н. М.* Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин. – К., 2011. – 264 с.
3. *Проект Трудового кодексу України від 04.12.2007 р. № 1108* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.profiwins.com.ua/legislation/project/747.html>.
4. *Лук'янчиков О. М.* Матеріальна відповідальність роботодавця як самостійний інститут трудового права // Порівняльно-аналітичне право. – Ужгород, 2013. – № 3. – С. 173–176.
5. *Новак І.* Сучасні проблеми законодавчого регулювання трудових відносин в Україні // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 6. – С. 28–32.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

The article discusses prospects for improving the legal regulation of the employer's liability under market conditions, it is proposed to establish a mechanism of compensation for harm caused by illegal actions of an employee of the employer, and the conceptual basis of his liability.

В статье рассматриваются перспективы совершенствования правового регулирования ответственности работодателя в условиях рыночных отношений, предлагается создание механизма возмещения вреда, причиненного работнику незаконными действиями работодателя, и концептуальные основы его материальной ответственности.

УДК 346.7

Віталій Олефір,юрисконсульт ПАТ «Фармак»,
м. Київ

КОНЦЕПЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО РИЗИКУ ТА ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЙОГО МІНІМІЗАЦІЇ

У статті сформульована концепція інвестиційного ризику як правова категорія, аналізуються передбачені законодавством України засоби його мінімізації.

Ключові слова: інвестиційний ризик, страхування, лімітація, хеджування.

Однією з основних передумов відновлення ефективного функціонування економіки України, її подальшого зростання є забезпечення стабільності інвестиційного ринку. Законний інтерес інвестора у збереженні та примноженні капіталовкладень зумовлюється майновою природою інвестиційної діяльності та кореспондується гарантованим Конституцією України принципом непорушності права приватної власності. Хоча наявність ризиків є обов'язковою ознакою будь-якої підприємницької діяльності, ступінь таких ризиків залежить від багатьох факторів, серед яких одним із визначальних є державна політика у галузі гарантування та захисту прав інвестора.

Визначення правових засобів, застосування яких сприяє уникненню або мінімізації інвестиційних ризиків, набуває особливої актуальності в умовах фінансово-економічної кризи та пов'язаного з нею спаду виробництва. Забезпечення державою можливості для учасників ринку використовувати згадані засоби у своїй господарській діяльності покликано сприяти підвищенню інвестиційної привабливості української економіки, а тому позитивно впливає на функціонування ринку в цілому.

Досліджувана нами тема представлена переважно в економічній літературі, а також у працях деяких учених-юристів, сфера наукових інтересів яких тісно пов'язана з інвестиційним і фінансовим правом – Ю. Барташевської, М. Кондрашової, М. Дамаскіної, О. Ястремської, Т. Фролової й інших. Разом із тим юридичний зміст поняття «інвестиційний ризик» потребує подальшого розроблення, а дослідження правових засобів його мінімізації – розмежування із відповідними економічними методами.

Метою цієї статті є формулювання концепції інвестиційного ризику як правової категорії й аналіз передбачених законодавством України засобів його мінімізації.

Належне правове регулювання відносин, що виникають у сфері мінімізації інвестиційних ризиків, не обмежується виключно інтересами інвесторів. Як зазначається у літературі, стабільність надходження капіталовкладень позитивно впливає на бюджетну сферу, сприяє наповненню бюджету надходженнями від оподаткування та приватизації, що, у свою чергу, дає можливість вирішувати велику кількість соціально значущих питань в умовах сьогодення [1, с. 80–82].

Заінтересованість держави у стимулюванні інвестиційної діяльності через зниження ризиковості останньої вбачається у нормах багатьох правових актів. Так, п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України передбачено, що засади створення та функціонування інвестиційного ринку встановлюються виключно законами України. Відповідно до ч. 1 ст. 18 Закону України «Про інвестиційну діяльність» держава гарантує стабільність умов здійснення інвестиційної діяльності, додержання прав і законних інтересів її суб'єктів. Статтею 7 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» інтенсифікація інвестиційної й інноваційної діяльності, утвердження ефективної системи страхування інвестиційних ризиків віднесені до основних засад внутрішньої політики держави в економічній сфері.

Обмеження інвестиційних ризиків як важливий напрям діяльності держави у різних сферах суспільних відносин передбачається також галузевим законодавством. Так, згідно з п. 3.1 розділу VII Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 р. № 368, для обмеження ризику, пов'язаного із здійсненням банком інвестиційної діяльності, встановлюється норматив загальної суми інвестування. Згідно з абзацом 8 п. 4 розділу IV Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки, затверджених Законом України від 09.01.2007 р., координація розроблення та реалізації загаль-

нодержавних програм, державних цільових програм і бізнес-проектів із метою зменшення інвестиційних ризиків, зниження операційних витрат визначається одним із механізмів реалізації цих засад.

Разом із тим правове регулювання відносин у сфері запобігання інвестиційним ризикам не є досконалим. Зокрема, заслуговує на увагу та обставина, що законодавство, декларуючи спрямованість політики держави на запобігання та зменшення інвестиційних ризиків, не містить офіційного визначення категорії «інвестиційний ризик», не надає переліку його характеристик або ознак. Отже, засобом з'ясування змісту згаданої категорії є відповідна економічна та правова доктрина.

О. Ястремська ризик у процесі інвестування визначає як економічну категорію, що має об'єктивно-суб'єктивну природу та характеризує міру невизначеності настання об'єктивних подій або отримання суб'єктивного очікуваного результату інвестиційної діяльності під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища суб'єкта господарювання [2, с. 56].

Т. Фролова, М. Дамаскіна під міжнародним інвестиційним ризиком розуміють імовірність отримання збитків інвесторами внаслідок непередбачених змін середовища в приймаючих країнах, на фондових ринках, а також коливань валютного курсу [3, с. 265].

У юридичній літературі загальне юридичне поняття «ризик» визначається як небезпека виникнення непередбачуваних витрат очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів у зв'язку з випадковою зміною умов економічної діяльності, несприятливими обставинами або дією непереборної сили; ступінь імовірності певної негативної події, що може відбутися у певний час або за певних обставин, тобто можлива подія, поява якої має ймовірний і випадковий характер, зумовлює небажані наслідки для учасника відповідних відносин [4, с. 776]. Так, із змісту ст. 42 Господарського кодексу (далі – ГК) України вбачається, що ризик є характерною ознакою будь-якої підприємницької діяльності.

У господарському законодавстві поняття «ризик» офіційно визначене у ст. 1 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»: ризик – кількісна міра небезпеки, що враховує ймовірність виникнення негативних наслідків від здійснення господарської діяльності та можливий розмір втрат від них. Попри безумовну доцільність надання законодавчого визначення поняттю «ризик», слід погодитися з С. Гвоздюковою, яка вважає, що тлумачення цього поняття відбувається залежно від потреби конкретної галузі, а також за відсутності певного узагаль-

неного визначення, що охоплювало би всі суттєві аспекти природи ризику [5, с. 223]. Тому згадане визначення не може бути використане у незмінному вигляді для надання характеристики досліджуваній категорії.

Згідно із ст. 8 Закону України «Про страхування» характерними ознаками ризику як події є: незалежність від волі суб'єктів правовідносин; випадковість або ймовірність настання; раптовість – настання у будь-який момент, що виключає запобігання події або відвернення її наслідків. Викладене дозволяє запропонувати таку концепцію досліджуваного поняття: *інвестиційним ризиком є випадкова, раптова та заздалегідь непередбачувана подія, настання якої зумовлює отримання збитків, неможливість досягнення запланованих економічних показників чи інші несприятливі наслідки для фізичних та юридичних осіб у сфері реалізованих ними інвестицій*.

Оскільки інвестиційна діяльність, як правило, пов'язана з вкладенням значних активів (зокрема, коштів, матеріально-технічних ресурсів, інтелектуальної власності тощо), а також має суспільно корисний характер у цілому, вжиття заходів, спрямованих на запобігання ризикам, має велике значення як для окремого інвестора, так і для забезпечення стабільності інвестиційного ринку в цілому. Разом із тим чинне інвестиційне законодавство України не містить комплексного переліку правових засобів, які можуть бути використані інвестором для мінімізації своїх ризиків. Таким чином, джерелом формування згаданого переліку є відповідні теоретичні розробки вчених, а також безпосередньо правозастосовна практика.

На думку Ю. Барташевської, найбільш поширеними у використанні є такі методи зменшення інвестиційного ризику підприємства, як страхування, диверсифікація, лімітація, хеджування, а також придбання додаткової інформації [6, с. 31]. Погоджуючись із наведеним переліком у цілому, маємо зазначити, що не всі названі методи є правовими засобами мінімізації інвестиційних ризиків. Ми вважаємо, що ототожнення того чи іншого методу з правовим засобом відбувається лише у випадку, коли такому методу відповідає певний правовий інститут, передбачений національним законодавством. За цих обставин зменшення інвестиційного ризику досягається шляхом застосування відповідних правових норм і гарантує можливість інвестора звернутися до суду або вдатися до інших способів захисту своїх прав у разі їх порушення. Натомість, іншим методам, що не знайшли закріплення у нормах законодавства, притаманний здебільшого організаційний характер, який унеможливорює

юрисдикційний захист законних інтересів інвестора у разі настання для нього певних несприятливих наслідків. Зміст і порядок використання таких методів у своїй діяльності визначаються інвестором на власний розсуд. Таким чином, до правових засобів мінімізації інвестиційного ризику слід віднести страхування, а також, певною мірою, лімітацію та хеджування.

Відповідно до ч. 4 ст. 19 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інвестиції можуть, а у випадках, передбачених законодавством, і мають бути застраховані. Як зазначає Л. Воронова, страхування виконує принципово важливі функції, серед яких особливого значення набувають: функція забезпечення відшкодування нанесеної шкоди; відновлювальна функція [7, с. 327]. Ці функції страхування безпосередньо сприяють мінімізації інвестиційного ризику: відшкодування шкоди за рахунок страхової виплати захищає як особисті інтереси інвестора (забезпечення повернення вкладень), так і інтереси третіх осіб шляхом компенсації завданих їм збитків; відновлювальна функція запобігає втраті інвестором попереднього становища на ринку та сприяє його можливості продовжувати інвестування у майбутньому.

На думку Ю. Барташевської, саме страхування є методом, який експерти визначили як найбільш оптимальний за можливістю застосування та витратами на його реалізацію, що дозволяє констатувати про його виділення як найбільш прийняттого методу мінімізації ризику [6, с. 33].

Пунктами 17 та 18 ч. 4 ст. 6 Закону України «Про страхування» визначено загальне правило, за яким страхування інвестицій і фінансових ризиків віднесено до добровільного страхування, тобто здійснюється за бажанням інвестора. Єдиний випадок обов'язкового страхування інвестиційних ризиків передбачено п. 15 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про страхування», згідно з яким страхування цивільної відповідальності інвестора, у тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції є видом обов'язкового страхування. Порядок і правила проведення такого страхування затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 13.11.2013 р. № 981.

Разом із тим законодавство не висуває особливих вимог до добровільного страхування інвестицій, крім вимоги щодо правосуб'єктності страховика (страховики мають право займатися тільки тими видами добровільного страхування, які визначені в ліцензії). З одного боку, це дозволяє учасникам ринку врегульовувати відносини у згаданій сфері на власний розсуд із урахуванням правил страхування, розроблених страховиком і

затверджених Держфінпослуг. Проте з іншого – відсутність спеціальних правил не сприяє інституційній визначеності цього засобу зменшення інвестиційного ризику та становленню уніфікованої практики його застосування в Україні. У цьому зв'язку доцільно запропонувати доповнити Закон України «Про інвестиційну діяльність» окремою статтею щодо страхування інвестицій, у якій, зокрема, визначити об'єкти страхування та невичерпний перелік страхових випадків.

Мінімізація ризиковості інвестицій шляхом лімітації передбачає встановлення певних граничних показників витрат на реалізацію того чи іншого проекту. Цей метод може як набувати ознак правового засобу, так і використовуватися виключно як організаційний інструмент, що не зумовлює настання правових наслідків. Так, лімітація як правовий засіб може набувати, зокрема, таких форм: встановлення в законі чи установчих документах господарюючого суб'єкта певних граничних сум правочинів або інвестиційних витрат, перевищення яких потребує попередньої згоди вищого органу управління юридичної особи; прийняття органами управління суб'єкта господарювання локальних актів (положень, інструкцій тощо), в яких визначені такі граничні показники залежно від певних ознак інвестиційного проекту; закріплення в договорі про спільну діяльність між майнової участі його сторін у заходах, що здійснюються для досягнення мети такої діяльності, тощо. Перевищення встановлених таким чином лімітів може зумовлювати такі правові наслідки, як визнання відповідних правочинів недійсними у судовому порядку, застосування реституції, набуття прав та обов'язків за правочином безпосередньо представником, який діяв із перевищенням повноважень.

Хеджування є категорією, що перебуває на межі між економічними методами мінімізації інвестиційного ризику, з одного боку, та правовими засобами – з іншого. Його сутність визначається Методичними вказівками з інспектування банків «Система оцінки ризиків», схваленими постановою Правління Національного банку України від 15.03.2004 р. № 104, як метод пом'якшення ризику, що полягає у визначенні об'єкта хеджування та підборі до нього адекватного інструменту хеджування, і передбачає компенсацію збитків від об'єкта хеджування за рахунок прибутку від інструменту хеджування, що виникають за одних і тих самих умов чи подій. За наявності схеми хеджування банк повністю ліквідує як ризик, так і можливість отримання додаткового прибутку: якщо умови чи події будуть сприятливими з точки зору об'єкта хеджування, будь-який прибуток автоматич-

но перекриватиметься збитками від інструменту хеджування.

Правові наслідки, пов'язані із зазначеним засобом, передбачаються передусім для банківських установ, оскільки згідно із згаданими Методичними рекомендаціями банки з підвищеним ризиком або сфери діяльності з підвищеними параметрами ризику потребують більшої уваги з боку служби банківського нагляду, а хеджування є одним із показників, за яким здійснюється оцінка ступеня ризику у діяльності банку.

Слід зазначити, що вказані засоби мінімізації інвестиційного ризику не є вичерпними. Так, зокрема, до них у широкому розумінні можна віднести будь-які засоби забезпечення виконання зобов'язань, серед яких, насамперед, заслугують на увагу порука та гарантія, за допомогою яких можна майже повною мірою компенсувати збитки в інвестиційній діяльності за рахунок заміни неплатоспроможного боржника платоспроможним.

Інструментом зменшення ризиків, який потребує окремого дослідження у розрізі інвестиційного права, є інститут солідарного зобов'язання, передбачений ст. 541 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Його застосування у договірних відносинах, які виникають, зокрема, у процесі інвестиційної діяльності, може розглядатися як своєрідна альтернатива поруки, що дозволяє повністю компенсувати збитки інвестора за рахунок одного чи кількох платоспроможних боржників і при цьому не дотримуватися правил, передбачених ст. 559 ЦК України, характерних для поруки.

Висновки

Будь-яка інвестиційна діяльність характеризується наявністю певного рівня ризику, що диференціюється залежно від обсягу інвестицій, їх спрямованості, показників стабільності ринкового середовища, а також заходів, що вживаються державою з метою гарантування та захисту прав інвестора. Незважаючи на наявність у законодавстві норм, що декларують спрямованість державної політики на зменшення ризиковості інвестування, поняття «інвестиційний ризик» і засоби, які мо-

жуть бути застосовані для його зменшення, законодавство не визначає.

Мінімізація інвестиційного ризику досягається різними засобами; найбільш прийнятним є страхування. Разом із тим слід визнати, що найефективніший вплив на зменшення ступеня ризиковості інвестиційних операцій справляє комплексне поєднання страхування з іншими відповідними засобами. Їх спільною ознакою залишається добровільність використання (крім страхування цивільної відповідальності інвестора за угодою про розподіл продукції, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, яке є обов'язковим).

Таким чином, характерною ознакою правового регулювання мінімізації інвестиційного ризику в Україні є його інкорпорованість. Ця обставина не забезпечує додаткових гарантій захисту інвестицій, не справляє стимулюючого впливу на їх залучення у національну економіку. У цьому зв'язку пропонується доповнити Закон України «Про інвестиційну діяльність» окремою нормою з офіційною дефініцією категорії «інвестиційний ризик» і невичерпним переліком правових засобів, що можуть бути використані для його мінімізації.

Список використаних джерел

1. *Основи економічної теорії* / За ред. В. Г. Федоренка. – К., 2005. – 511 с.
2. *Ястремська О. М.* Ризик у процесі інвестиційної діяльності // Наукові праці ДонНТУ. Сер. екон. – Вип. 31-1. – 2007. – С. 56–60.
3. *Фролова Т. О., Дамаскіна М. В.* Еволюція парадигми міжнародного ризик-менеджменту // Вісник Дніпропетровського університету: Сер. екон. – 2011. – Вип. 5. – С. 264–274.
4. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2007. – 992 с.
5. *Гвоздюкова С. М.* Складові інвестиційного ризику та інструменти мінімізації його впливу на діяльність страхової компанії // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи: Збірник наук. праць. – Суми, 2013. – Вип. 37. – С. 221–228.
6. *Барташевська Ю. М.* Вибір методів мінімізації інвестиційного ризику підприємства // Економічний нобелівський вісник. – 2014. – № 1. – С. 29–34.
7. *Воронова Л. К.* Фінансове право України. – К., 2006. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2014 р.

In this article formulated the concept of investment risk as a legal category and analyzed the instruments of its minimize according to ukrainian laws.

В статтє сформулирована концепция инвестиционного риска как правовая категория, анализируются предусмотренные законодательством Украины средства его минимизации.

УДК 349.6; 349.42

Юлія Рудь,

здобувачка кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. академіка В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
м. Київ

ПРАВОВІДНОСИНИ З ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ: питання галузевої належності

Стаття присвячена дослідженню галузевої належності правовідносин із енергозбереження в сільському господарстві.

Ключові слова: сільське господарство, правовідносини, енергетичні ресурси, природні ресурси, енергозбереження, галузь права.

На даний час у нашій державі досить гостро стоїть проблема енергетичної забезпеченості. Україна є енергодефіцитною й власними енергетичними ресурсами може задовольнити лише близько половини потреб. Разом із тим спостерігається низька ефективність використання енергоресурсів, висока енергоємність продукції, постійне зростання цін на паливо, газ, теплову енергію тощо. Особливо гостро відчувається це в сільському господарстві. Виникає необхідність пошуку такого врегулювання відносин із використання енергетичних ресурсів, яке дасть змогу оптимізувати їх витрати, зменшивши при цьому як економічний тягар для суб'єктів господарювання, так і темпи вичерпання цих ресурсів.

Починати вирішувати зазначені проблеми потрібно з проведення ґрунтовних теоретичних пошуків, зокрема щодо галузевої належності відносин у сфері енергозбереження в сільському господарстві, що й є **метою цієї статті**.

Актуальність проблеми зумовлена низьким ступенем її розроблення в правовій науці. Загальні проблеми енергозбереження та використання енергетичних ресурсів порушувались у працях Г. Джумагельдієвої, М. Гінзбурга, В. Логвиненка, Л. Бондара, О. Кишко-Єрлі й інших. Комплексні ж дослідження галузевої належності відносин із енергозбереження у сільському господарстві відсутні.

Оскільки об'єктом енергозбереження в сільському господарстві є енергетичні ресурси, дослідження слід розпочати з їх характеристики. Енергетичні ресурси визначаються по-різному. Так, П. Лахно називає енергетичними ресурсами сукупність джерел енергії

[1, с. 46]. Як один із видів природних ресурсів позиціонує джерела енергії М. Мусієнко [2, с. 286]. На думку М. Гінзбурга енергетичним ресурсом є природний чи вироблений енергоносіє (зокрема паливо), нагромаджену енергію якого за сучасного рівня розвитку техніки та технології технічно можна та економічно доцільно використати в господарській діяльності; енергія певного виду, придатна для використання [3, с. 48]. С. Селівестров вважає, що енергетичні ресурси поділяються на три групи: природні, похідні (добуті корисні копалини та продукти їх переробки, електрична і теплова енергія) й енергозбереження. Науковець зазначає, що енергозбереження є свого роду непрямим енергетичним ресурсом, бо зекономлена енергія так само ефективна для задоволення людських потреб, як і енергія вироблена, і в цьому сенсі енергозбереження є еквівалентом використання первинних джерел енергії [4, с. 56]. На природні (натуральні) та побічні (вторинні або штучні) поділяє енергетичні ресурси Є. Обухов, який виділяє також невідновлювальні енергетичні ресурси, запаси яких поступово зменшуються у зв'язку із зростаючим їх споживанням (торф, вугілля), та відновлювальні, запаси яких постійно відновлюються (гідроенергія, енергія сонця) [5, с. 4]. Дещо по-іншому класифікує енергетичні ресурси Б. Гавриленко, поділяючи всі енергетичні ресурси на вичерпні та невичерпні і додатково виокремлюючи з останніх відновлювальні, відносно невідновлювальні й невідновлювальні ресурси [6, с. 20].

ДСТУ 2804-94 «Енергобаланс промислового підприємства. Загальні положення. Терміни та визначення», визначає енергетичні

ресурси як паливо чи енергію різних видів і параметрів, що використовуються чи можуть бути використані у промисловості [7]. Тут акцент робиться на можливості використання енергетичних ресурсів. Закон України «Про енергозбереження» від 01.07.1994 р. № 74/94-ВР оперує поняттям «паливно-енергетичні ресурси», закріплюючи в ст. 1 таке визначення: «сукупність всіх природних і перетворених видів палива та енергії, які використовуються в національному господарстві».

Існують пропозиції щодо розширення визначення поняття «енергетичні ресурси» через включення до них не лише тих ресурсів, що використовуються чи можуть бути використані, а й тих, що не можуть бути використані при сучасному рівні розвитку техніки [8, с. 32]. Ми погоджуємося з такою думкою й, у свою чергу, пропонуємо внести зміни до ст. 1 Закону України «Про енергозбереження», замінивши визначення «паливно-енергетичні ресурси» на поняття «енергетичні ресурси» як сукупність усіх природних і перетворених видів палива й енергії, що використовуються чи можуть бути використані в національному господарстві, а також ті, що не можуть бути використані при сучасному рівні розвитку техніки й технологій.

Із наведеного випливає, що енергетичні ресурси за походженням можуть бути природними або виробленими (перетвореними, похідними, штучними). До останніх включаються й вторинні енергетичні ресурси. За можливістю використання енергетичні ресурси є: такими, що використовуються на даний час; такими, що можуть бути використані за сучасного рівня розвитку техніки та технології; такими, що не можуть бути використані за сучасного рівня розвитку техніки та технології. За можливістю відновлення енергетичні ресурси бувають невідновлювальними та відновлювальними. Такий загальний умовний поділ повною мірою правильний і для енергетичних ресурсів у сільському господарстві.

Оскільки основна частина енергетичних ресурсів є природними, й саме вони традиційно використовуються, у тому числі у сільському господарстві, насамперед, слід визначити галузеву належність відносин із використання цього виду енергоресурсів. Слід зазначити, що коли йдеться про перетворені види енергоресурсів, базою для їх отримання все ж є сировина, тобто природні ресурси. Допустимо вести мову про певний цикл використання енергоресурсів (і відповідно про енергозбереження в процесі такого використання), першою складовою якого є отримання ресурсу з природи (якщо його безпосередньо можна використовувати як енергоресурс);

другою – отримання енергоресурсу споживачем, третьою – безпосереднє використання енергоресурсу в певній діяльності. Якщо використовуються перетворені енергетичні ресурси, то до цього переліку додається ще одна складова – отримання енергетичного ресурсу з сировини чи технологічного процесу (для вторинних енергоресурсів).

Природні ресурси розглядаються як: певна сукупність запасів природних речовин, природної енергії чи певна корисна властивість природного об'єкта, що використовуються суспільством для задоволення своїх потреб [9, с. 29]; елементи, властивості чи результати функціонування природних систем, які використовуються чи можуть бути використані в майбутньому для отримання сировини, палива, продовольства тощо [10, с. 28–31]; джерело споживання, задоволення економічних потреб [11, с. 6]; частина природних об'єктів, що використовуються для задоволення різних потреб людини [12, с. 6–7]. Розрізняють також природні ресурси у широкому значенні (всі природні блага, що служать задоволенню потреб людини) та у вузькому (природні джерела для задоволення потреб матеріального виробництва) [13, с. 13]. Ці природні ресурси є об'єктами екологічного права, а відносини з їх *раціонального використання* входять до предмета правового регулювання даної галузі. Такої позиції дотримуються І. Каракаш [14, с. 93], В. Костицький [15, с. 86], П. Пилюпенко [16, с. 16] та інші вчені й вона не викликає дискусії.

Зв'язок з екологічним правом спостерігається не лише на стадії використання природних енергоресурсів. Як зазначає П. Гвоздик, з 1991 р. спостерігається тенденція до екологізації інших галузей законодавства, які регулюють відносини в різних секторах економіки, окремі види господарської діяльності, пов'язані із впливом на довкілля, що істотно розширює склад джерел екологічного законодавства [17, с. 133]. Зокрема, норми екологічного змісту з'являються в законах України «Про альтернативні джерела енергії» від 20.02.2003 р. № 555-IV, «Про енергозбереження», «Про електроенергетику» від 16.10.1997 р. № 575/97-ВР.

В. Костицький вважає, що завданням екологічного законодавства з метою збереження вичерпних природних ресурсів є таке регулювання відносин у галузі охорони, використання природних ресурсів, яке б стимулювало пошуки заміників природної сировини для промислового виробництва, гарантувало забезпечення екологічної безпеки, запобігання та ліквідації негативного впливу господарської й іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів [18, с. 296]. Це завдання вирі-

шується шляхом використання альтернативних джерел енергії, що одночасно є й одним із напрямів енергозбереження.

У контексті енергозбереження в сільському господарстві на особливу увагу заслуговує використання енергії біомаси (тобто біологічно відновлювальної речовини органічного походження, що зазнає біологічного розкладу), зокрема відходів сільського господарства як рослинницької, так і тваринницької галузей. При цьому вирішується комплекс проблем: утилізуються відходи (у тому числі шкідливі стоки тваринницьких комплексів); отримується енергія, біогаз; зменшується шкідливий вплив сільськогосподарської діяльності на довкілля, тобто можна вести мову про відносини щодо охорони навколишнього природного середовища, що знову ж таки входять до предмета екологічного права.

Великі перспективи використання біомаси й екологічну спрямованість цього процесу ілюструє й такий приклад: у Бородянському районі Київської області існують великі родовища торфу, які щороку займаються й дим від торф'яних пожерищ поширюється на населені пункти. На виконання Енергетичної стратегії України на період до 2030 р., схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 1071-р, та Концепції Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010–2015 роки» від 19.11.2008 р. № 1446-р, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19.11.2008 р. № 1446-р; компанії «Зелена енергія Т» почала діяльність щодо розробки цих торфових родовищ і переобладнання та будівництва котельень, що працюють на твердій біомасі (торфі). Результатом стало вирішення екологічної проблеми задимлення, економія у 2012 р. – 764 000 тис. грн із місцевого бюджету й економія 1,5 млн м³ газу [19, с. 5]. Окрім того, після відновлення компанією родового шару ґрунту на ділянках родовищ вони стануть придатними для сільськогосподарського використання.

Відносини у сфері використання природних енергетичних ресурсів регулюються не лише нормами екологічного права, а й природноресурсового. При цьому одні науковці обстоюють думку про його самостійність як комплексної галузі права [20, с. 11], інші обґрунтовують віднесення природноресурсового права до екологічного права [13, с. 14]. Виділяють у структурі природноресурсового права окремий правовий інститут – альтернативних джерел енергії, який об'єднує правові норми, що регулюють використання сонячної енергії, енергії вітру, морських хвиль, припливів і відпливів, тепло геотермальних вод, землі, силу току річок, енергію біомаси, землетрусів та інших нетрадиційних джерел енергії, що є особливими природними ресур-

сами [21, с. 340]. З цим можна погодитися з уточненням, запропонованим О. Кишко-Єрлі, щодо необхідності виділення в межах природноресурсового права інституту використання відновлюваних джерел енергії, а не альтернативних джерел енергії. Це пояснюється тим, що до складу альтернативних джерел енергії нарівні з відновлюваними джерелами енергії також входять вторинні енергетичні ресурси, що не є природними ресурсами, отже, суспільні відносини з їх використання не входять до предмета регулювання природноресурсового права [22, с. 44].

Безпосередні відношення до врегулювання правовідносин із енергозбереження має також господарське право. Так, Г. Джумагельдієва вважає, що використання енергоресурсів (у тому числі нерациональне) здійснюється в результаті діяльності суб'єктів господарювання. Тому основні положення, що закріплюють нормативно-правові засади рационального ресурсокористування, спрямовані на забезпечення прийнятності для держави рівня використання енергоресурсів, передусім тих видів, які є вичерпними, повинні знайти відображення в Господарському кодексі (далі – ГК) України [23, с. 84]. Г. Джумагельдієва також зазначає, що в рамках існуючого підходу до визначення предмета регулювання господарського права до цього кола входять лише відносини в галузі кінцевого споживання енергії суб'єктами господарювання, а відносини, які виникають у галузі видобування викопних енергоресурсів (гірничі відносини), при використанні інших ресурсів, а також альтернативних джерел енергії (водні відносини, відносини з використання атмосферного повітря), виходять за межі існуючого змісту ГК України і регулюються Кодексом України про надра, Водним кодексом тощо. Це зумовлює протиріччя в меті регулювання та високий ступінь неузгодженості великого масиву нормативних актів [24, с. 4].

Ми погоджуємося з тим, що основний масив заходів із енергозбереження здійснюється саме в процесі господарської діяльності. Не заперечуємо й запропонований підхід до визначення спільних засад енергозбереження. Але, розглядаючи енергозбереження саме в сільському господарстві, потрібно враховувати, що відносини із здійснення господарської діяльності в сільському господарстві регулюється аграрним правом. Це одназначна позиція Н. Титової [25, с. 10], В. Янчука [26, с. 9] та інших учених.

Відносини з енергозбереження виступають у формі як зовнішніх, так і внутрішніх аграрних правовідносин. Базуючись на визначеннях цих груп, розроблених В. Уркевичем [27, с. 88, 101], можемо стверджувати, що до зовнішніх аграрних правовідносин з енерго-

збереження належать ті, які виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного господарювання), з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, фізичними особами, органами державної влади й органами місцевого самоврядування – з іншого, з приводу раціонального, ефективного й економного використання енергетичних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності. До цієї групи належать відносини з матеріально-технічного постачання, що аргументовано доводить В. Уркевич [27, с. 75], зокрема низка договорів. Так, до системи аграрно-правових договорів включає договір поставки матеріально-технічних ресурсів В. Лук'яненко [28, с. 35], договір енергопостачання – З. Беляєва і М. Козирь [29, с. 56]. Договір про енергозабезпечення аграрних підприємств електроенергією, теплом, газом відносить до договорів на матеріально-технічне забезпечення А. Статівка [30, с. 47]. Входять сюди й відносини з державного регулювання сільського господарства.

До внутрішніх аграрних правовідносин з енергозбереження можна віднести ті, що виникають між сільськогосподарськими підприємствами й їх членами, сільськогосподарськими підприємствами й їх найманими працівниками, сільськогосподарськими підприємствами й їх структурними підрозділами, органами управління з приводу реалізації заходів із енергозбереження безпосередньо при здійсненні сільськогосподарської діяльності. Це можуть бути такі енергозберігаючі заходи, як: оптимізація структури посівних площ обмеженням енергоємних культур і розширенням площ посіву малоенергоємних культур; скорочення рівня розораності сільськогосподарських угідь шляхом виведення малопродуктивних еродованих земель із орних і створення на них пасовищ; заміна весняної оранки поверхневою обробкою; впровадження безприв'язних на глибокій підстилці та комбінованих технологій утримання великої рогатої худоби; впровадження у виробництво теплових насосів для утилізації тепла вентиляційних викидів тваринницьких приміщень тощо.

Для всебічного висвітлення питання щодо галузевої належності правовідносин із енергозбереження у сільському господарстві необхідно приділити увагу такій науковій позиції: представники російської юридичної науки доводять існування такої галузі права, як енергетичне право. Так, С. Селівестров визначає її як комплекс правових норм, що регулюють суспільні відносини в процесі господарської, інвестиційної та регулятивної діяльності суб'єктів приватного і публічного права, пов'язаної з розвідкою, добуванням, виробництвом, переробкою, зберіганням, тран-

спортуванням, розподілом, торгівлею та споживанням енергетичних ресурсів [4, с. 57]. П. Лахно називає енергетичне право сукупністю правових норм, що регулюють відносини у сфері енергетики (енергетичні відносини) у широкому розумінні цього слова, а предметом енергетичного права Росії – відносини, що виникають у сфері організації та функціонування паливно-енергетичного комплексу, непаливної, альтернативної енергетики та сферах споживання [31, с. 4, 6]. П. Лахно веде мову й про інтегровану комплексну галузь енергетичного законодавства Російської Федерації, де предмет регулювання включає в себе елементи інших первинних, фундаментальних галузей, тобто «енергетичний зріз» основних галузей права та законодавства (конституційного, цивільного, підприємницького, адміністративного, податкового, конкурентного, корпоративного, земельного, екологічного права, права інтелектуальної власності, правового регулювання інвестиційної, інноваційної діяльності тощо) [32, с. 63; 31, с. 13]. П. Лахно виділяє й підгалузі енергетичного права, предметом однієї називаючи відносини в галузі енергозбереження та підвищення енергетичної ефективності [31, с. 10, 13]. Слід зазначити, що на даний час наведена доктринальна точка зору не є загально визнаною і в системі права України енергетичне право не виділяється.

Викладене дозволяє зробити **висновок**, що правовідносини з енергозбереження у сільському господарстві є комплексними міжгалузевими, а їх правове регулювання здійснюється нормами аграрного, екологічного, природоресурсного й інших галузей права.

Список використаних джерел

1. Лахно П. Г. Энергетическое право – что это такое? // Энергетика и право. – М., 2009. – Вып. 2. – С. 40–58.
2. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. Екологія: тлумачний словник. – К., 2004. – 376 с.
3. Гінзбург М. Д. Термінологічні проблеми на шляху ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів // Електроінформ. – 2008. – № 1. – С. 46–49.
4. Селівестров С. С. К вопросу о понятии энергетического права // Энергетическое право. – 2008. – № 1. – С. 52–59.
5. Обухов Є. В. Використання відновлювальних джерел енергії. – О., 1999. – 254 с.
6. Гавриленко Б. Б. Економіко-правові важелі раціонального природокористування. – Запоріжжя, 2004. – 144 с.
7. Енергобаланс промислового підприємства. Загальні положення. Терміни та визначення: ДСТУ 2804-94 [Затверджений наказом Держстандарту України від 31.10.1994 р. № 258]. – К., 1995. – 25 с.

8. Криволапов А. Н., Костенко В. И., Островский Э. П. Энергосбережение и стандартизация как факторы энергетической безопасности. – К., 1998. – 76 с.
9. Кобецька Н. Р. Екологічне право України. – К., 2007. – 352 с.
10. Логвиненко В. И. Развитие энергосбережения в регионе. – Д., 2005. – 121 с.
11. Анісімова Г. В. Предмет, метод, поняття, принципи та система екологічного права // Екологічне право України / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Х., 2009. – С. 3–21.
12. Анісімова Г. В. Предмет, метод, поняття, принципи та система екологічного права // Екологічне право України / За ред. А. П. Гетьмана. – Х., 2013. – С. 3–24.
13. Шемшученко Ю. С. Екологічне право – комплексна галузь права // Екологічне право України. – К., 2008. – С. 8–26.
14. Каракаш І. І. Об'єкти і суб'єкти екологічного законодавства і права // Екологічне право України. – О., 2012. – С. 89–110.
15. Костицький В. В. Екологічне право України. – О., 2012. – Кн. 1. – 360 с.
16. Право довкілля (екологічне право) / П. Д. Пилипенко, В. І. Федорович, М. Я. Ващишин та ін.; За ред. П. Д. Пилипенка. – К., 2010. – 401 с.
17. Гвоздик П. О. Джерела екологічного права України. – К., 2012. – 304 с.
18. Костицький В. В. Екологічне право України. – Дрогобич, 2013. – Кн. 2. – 344 с.
19. Юдицький Р. В. Альтернатива російському газу є! Її пропонує вам ТОВ «Зелена енергія Т» // Вперед. – 2014. – № 52–53. – 5 с.
20. Каракаш І. І. Предмет і система природноресурсового права // Природноресурсове право України. – К., 2005. – С. 5–41.
21. Бондар Л. О. Правові вимоги щодо використання нематеріалізованих природних ресурсів та їх компонентів // Природноресурсове право України. – К., 2005. – С. 330–350.
22. Кишко-Єрлі О. Б. Правове регулювання використання відновлювальних джерел енергії: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010. – 230 с.
23. Джумагельдієва Г. Д. Как защитить право собственности украинского народа на энергоресурсы? // Экономико-правовые исследования в XXI веке: практика применения Хозяйственного кодекса Украины и направления развития правового регулирования хозяйственных отношений (к 7-й годовщине принятия Хозяйственного кодекса Украины: Материалы четвертой науч.-практ. интернет-конф., 23–30 марта 2010 г. – Д., 2010. – С. 80–84.
24. Джумагельдієва Г. Д. Правовое обеспечение использования энергетических ресурсов в хозяйственной деятельности. – Д., 2013. – 200 с.
25. Титова Н. І. Предмет, метод, принципи і система аграрного права // Аграрне право України / За ред. О. О. Погрібного. – К., 2007. – С. 6–18.
26. Янчук В. З. Предмет і система аграрного права // Аграрне право України. – К., 2000. – С. 7–29.
27. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин. – Х., 2007. – 496 с.
28. Лукьяненко В. Е. Система договоров в агропромышленном комплексе (АПК) // Аграрное и земельное право. – 2008. – № 12. – С. 35–50.
29. Беляева З. С., Козырь М. И. Договорные отношения сельскохозяйственных товаропроизводителей в сфере материально-технического обеспечения и реализации сельскохозяйственной продукции // Предпринимательская деятельность в сельскохозяйственном праве России: Правовые вопросы. – М., 1998. – С. 54–92.
30. Стативка А. Н. Договоры в агропромышленном комплексе Украины в условиях рынка. – Х., 1997. – 240 с.
31. Лахно П. Г. Энергетическое право России: понятие и сущность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.predprim.ru>.
32. Энергетическое право России и Германии: сравнительно-правовое исследование / [Андреев В. К. и др.]; Под ред. П. Г. Лахно. – М., 2011. – 1075 с.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2014 р.

The article is sanctified to research of branch belonging of legal relationships from an energy-savings in agriculture.

Статья посвящена исследованию отраслевой принадлежности правоотношений по энергосбережению в сельском хозяйстве.

УДК 349.422

Максим Гребенюк,

канд. юрид. наук, доцент,

Олеся Главацька,

Інститут післядипломної освіти

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІОНІЗУЮЧОГО ОПРОМІНЮВАННЯ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджуються правові засади запровадження концепції радіоактивної обробки харчових продуктів у США й ЄС, аналізуються окремі акти зарубіжного законодавства, що регламентують умови та порядок здійснення іонізуючого опромінювання харчових продуктів.

Ключові слова: безпечність харчових продуктів, продовольча безпека, іонізуюче опромінювання харчових продуктів, радіоактивні ізотопи, молекулярна структура харчового продукту, маркування радіоактивно оброблених продуктів харчування.

Питання безпеки харчових продуктів завжди перебували під пильною увагою суспільства та політичного керівництва будь-якої країни. З давніх давен виробники та торговці продовольчої сировини шукали ефективні, дієві способи консервації та стерилізації продуктів харчування з метою мінімізації збитків, перш за все, при перевезенні та зберіганні продуктів харчування, які швидко псуються в різних кліматичних умовах.

Після відкриття радіоактивності у 1896 р. французьким фізиком А. Беккерелем та проведення подальших експериментів у цьому напрямі П. Кюрі комерсанти зрозуміли, що обробка продуктів харчування іонізуючим опромінюванням дозволить значно збільшити термін придатності продуктів харчування, незалежно від умов їх зберігання та перевезення.

У 1905 р. у США видано перший патент на використання технології консервації харчових продуктів іонізуючим опромінюванням з метою знищення мікробів і бактерій. Перша радіоактивна обробка полуниці була здійснена у Швеції у 1916 р. Проте до середини ХХ ст. радіоактивна консервація продуктів харчування не отримала належного поширення у світі, оскільки була поширеною думка, що опромінені харчові продукти є небезпечними для здоров'я людини. У 1943 р. проведені масштабні експерименти стерилізації харчових продуктів із використанням радіоізотопів Кобальт (Co-60) та Цезій (Cs-137) у Массачусетському технологічному університеті (США), внаслідок чого започаткована

Федеральна програма «Мирний атом». У 1953 р., за сприяння президента Ейзенхауера уряд США розробив і запровадив Національну програму радіаційної обробки продовольства. Іонізуюче опромінювання продуктів харчування стало новацією, а згодом і нормальною практикою, яка не викликала громадського протесту та була адекватно сприйнята споживачами.

До 1985 р. у США дозволялось опромінювати лише спеції, зерно, борошно та картоплю, але згодом перелік продовольчої сировини та продуктів харчування, які дозволено опромінювати, було збільшено. Наприкінці 80-років ХХ ст. Департамент енергетики США безоплатно надав право використовувати технологію іонізуючого опромінювання виробникам м'ясних продуктів харчування, перш за все м'ясним заводам і м'ясокомбінатам, переробним тваринницьким підприємствам. Іонізуюче опромінювання курячого м'яса офіційно дозволено FDA США на підприємствах харчової промисловості з 1992 р. Спочатку продукти харчування оброблялися гамма-ізотопами з метою їх безпеки, що дорівнювало еквіваленту 333 смертельних для людини доз радіоактивного опромінювання. Згодом у США було прийнято рішення про доцільність збільшення дози іонізуючого опромінювання продуктів харчування до 10 000 еквіваленту.

У 1988 р. опромінення продуктів з використанням радіоізотопів офіційно дозволено у 33 країнах щодо 40 видів харчової продукції. Поступово у США, а згодом і в інших країнах, запроваджено поняття «radurization»

(«радуризація»), що означає процес консервації (стерилізації) харчових продуктів за допомогою іонізуючого випромінювання.

Дешева та досить проста технологія консервації продуктів харчування з використанням іонізуючого опромінювання (радіоактивні елементи Кобальт-60, Цезій-137) набула поширення в харчовій промисловості у світових масштабах. Радіоактивні ізотопи почали масштабно використовуватися в медицині та сільському господарстві, що зумовило потребу правового регулювання цієї сфери, у зв'язку з чим у багатьох країнах були ухвалені відповідні законодавчі та нормативні акти (регламенти).

Правові аспекти забезпечення продовольчої безпеки та харчових продуктів досліджували у своїх наукових працях О. Білінська, С. Бугера, В. Ермоленко, Т. Курман, С. Лушпаєв, А. Тригуб [1–6] та інші фахівці аграрно-правової науки. Проте висвітлення зарубіжного досвіду у сфері іонізуючого опромінювання харчових продуктів у контексті забезпечення продовольчої безпеки жоден із зазначених науковців не здійснював, що посилює актуальність теми дослідження.

Метою цієї статті є аналіз положень міжнародного та національного законодавства деяких держав з метою дослідження динаміки розвитку та становлення правових засад технологічної радіоактивної обробки харчових продуктів, визначення шляхів удосконалення вітчизняного законодавства щодо обігу й імпорту в Україні оброблених іонізуючим опромінюванням харчових продуктів.

Відомо, що іонізуюче опромінювання харчових продуктів – процес, під час якого харчові продукти піддаються впливу радіоактивних ізотопів (Кобальт-60, Цезій-137) з метою знищення мікроорганізмів, бактерій, вірусів або комах, які можуть бути присутніми в структурі харчового продукту; для сповільнення проростання, затримки дозрівання злакових культур, овочів і фруктів. Технологічний процес радіоактивного опромінювання передбачає використання конвейєру, який затягує харчовий продукт у бетонну камеру на одну-дві хвилини.

Базові принципи технологічного процесу іонізуючого опромінювання сільськогосподарської продукції та продуктів харчування встановлені в Кодексі Аліментаріус (розділ САС/RCP 19-1979, Rev. 2-2003). У 1983 р. на засіданні Комісії Кодексу Аліментаріус затверджено «Загальний стандарт для опромінювання продуктів» (CODEX STAN 106-1983, REV.1-2003) та запропоновані міжнародні вимоги експлуатації устаткування з метою опромінювання продуктів харчування. Поло-

ження зазначеного стандарту стосуються тільки обробки харчових продуктів іонізуючим опромінюванням з використанням устаткування, на яке обов'язково видано ліцензії й яке має бути офіційно зареєстроване. Стандартом передбачено, що опромінювання харчових продуктів має бути технологічно обґрунтованим і не може замінити звичайну технологію їх приготування. Обробка продуктів харчування радіоактивними ізотопами не скасовує необхідності дотримання санітарних вимог та управління виробничим процесом на підприємствах із виготовлення м'яса та птиці, а залишається додатковим заходом у сфері безпечності продуктів харчування.

У країнах ЄС уперше радіоактивна обробка спецій була здійснена, як експеримент, ще у 1957 р. У сучасних умовах у країнах ЄС радіоактивна обробка продуктів харчування дозволена щодо спецій, риби, морепродуктів, овочів і фруктів, м'ясних напівфабрикатів. З 1983 р. в ЄС нормативно дозволяється переробка оброблених радіацією продуктів харчування: з опромінюваної картоплі виготовляють чіпси, сухі порошки, пластівці; з цибулі – сухий порошок; з м'яса – супи, консерви тощо. Якщо харчові продукти підлягають подальшій переробці, документально вказуються специфічні показники обробки (відсутність сальмонели, застосування методів стримування проростання картоплі, цибулі тощо). В обов'язковому порядку радіоактивно оброблені харчові продукти (як фасовані, так і без упаковки) мають містити інформацію щодо ідентифікації зареєстрованого обладнання, за допомогою якого здійснювалось іонізуюче опромінювання, дати його проведення, дози, номера партії.

В ЄС, окрім Кодексу Аліментаріус, правовими джерелами, які регламентують питання радіаційної обробки продуктів харчування, є Директива Європейського Парламенту та Ради № 1999/2 ЄС «Про наближення законів держав-членів стосовно продуктів харчування та харчових інгредієнтів, оброблених іонізуючою радіацією» від 22.02.1999 р., із змінами та доповненнями, внесеними Регламентом Європейського Парламенту та Ради № 1882/2003 від 29.09.2003 р. та Директива Європейського Парламенту та Ради № 1999/3 ЄС від 22.02.1999 р. «Щодо встановлення Співтовариством переліку продуктів харчування та харчових інгредієнтів, що піддаються опроміненню». На підставі зазначених актів законодавства з 2000 р. у країнах ЄС дозволялася радіоактивна обробка сухих ароматичних трав, спецій та овочевих приправ, але згодом до списку було включено морепродукти, рибу, м'ясо, птицю, фрукти та овочі.

Відповідно до вказаних Директив, продукти харчування можуть бути оброблені ли-

ше такими джерелами іонізуючого випромінювання: гамма променями з радіонуклідами (Кобальт-60, Цезій-137); X – променями, що випромінюються машинними джерелами, які працюють на рівні або нижче рівня номінальної енергії (максимальна квантова енергія), який становить 5 мВ; електронами великої швидкості, що виробляються машинними джерелами, які працюють на рівні або нижче рівня номінальної енергії (максимальна квантова енергія), який становить 10 мВ. Дози іонізуючого опромінювання щодо харчових продуктів розраховуються в спеціальних одиницях – кілогреях та існують таких видів: малі, середні та високі. Малі дози (менше 1 кілогрея) і використовуються з метою запобігання проростання картоплі та цибулі, затримання процесів дозрівання фруктів та овочів, знищення популяції комах і паразитів у структурі харчових продуктів тваринного походження. Середні дози радіації (у розмірі від 2 до 10 кілогрей – еквівалент 100 млн доз при проходженні флюорографії грудної клітки у лікарнях) дозволяють ліквідувати патогенні мікроби та гриби, бактерії, які здатні спровокувати харчові отруєння, дозволяють значно збільшити термін придатності продуктів харчування, що зберігаються в холодильнику. Великі дози опромінювання (понад 10 кГр) застосовуються щодо сухих прянощів і спецій, які можна опромінювати максимально до 30 кГр. Опромінювання харчових продуктів дозволяє знищувати до 99 % патогенних мікроорганізмів, при цьому іонізуючому опромінюванню підлягають продукти харчування як місцевого виробництва, так і імпортовані. Наприклад, у Франції до опромінюваних ізотопами харчових продуктів відносяться: спеції, ароматичні трави, сушені овочі та фрукти, насіння, рисове борошно, креветки з метою створення умов для штучної пролонгації терміну їх придатності та тривалого зберігання.

Директиви Ради ЄС 85/374 ЕЕС «Про відповідальність за дефектну продукцію» від 25.07.1985 р. та 92/59/ЕЕС «Про загальну безпеку продукції» від 29.06.1992 р. не регулюють питання поширення у торговельній мережі харчових продуктів, оброблених радіоактивними ізотопами.

У сучасних умовах іонізуюче опромінювання продовольчої сировини та харчових продуктів дозволено у 73 країнах світу (США, Канада, КНР, Австралія, Індія, Бангладеш, Бразилія, Уругвай, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Бельгія, Чілі, ПАР, Індонезія, Мексика, Таїланд, В'єтнам та інші). При цьому 70 % устаткування промислового опромінювання харчових продуктів знаходиться саме у США та КНР.

З урахуванням кліматичних умов для країн Південно-східної Азії та Латинської Аме-

рики радіоактивна обробка харчових продуктів є актуальним і доступним засобом уникнення збитків та псування продовольства, що дозволяє гарантувати споживачам безпеку харчових продуктів. В умовах тропічного або екваторіального клімату продукти харчування швидко псуються, а технологічна обробка ізотопами дозволяє значно збільшувати термін їх придатності, передусім сухих харчових продуктів, які мають зберігатися та транспортуватися на великі відстані (спеції, зерно). Проте не всі харчові продукти можуть бути опромінені: внаслідок радіаційної обробки устриць значно знижуються якісні показники продукту.

На національному рівні у 16 державах світу ухвалені спеціальні законодавчі акти, а у 57 країнах – технічні регламенти щодо особливостей здійснення опромінювання харчових продуктів, сільськогосподарської продукції, її маркування та поширення вказаної продукції в торговельній мережі. В сучасних умовах за допомогою технології іонізуючого опромінювання оброблюється до 40 видів продовольчої сировини, сільськогосподарської продукції та харчових продуктів.

Радіоактивна обробка продуктів харчування має певний позитивний ефект. Зокрема, штучно затримується дозрівання плодів сільськогосподарських культур рослинництва, овочів і фруктів, здійснюється знищення комах, паразитів, бактерій, патогенних мікроорганізмів, підвищується рівень безпеки харчових продуктів, що дозволяє збільшити строки їх придатності для споживачів.

На відміну від процесу фумігації, який полягає у знищенні шкідників і збудників хвороб рослин отруйними парами та газами, що фактично є дезінфекцією харчових продуктів і продовольчої сировини, іонізуюче опромінювання продовольчої сировини та харчових продуктів призводить до скорочення термінів її обробки (наприклад, зерна до 1 дня), що дозволяє знищувати шкідників, знезаражувати спеції, м'ясо та м'ясопродукти, овочі та фрукти, звести до мінімуму ризики хімічного отруєння або смерті працівників під час виробничого процесу (при фумігації були зафіксовані непоодинокі летальні випадки персоналу на виробництві).

Технологічна схема обробки м'ясних напівфабрикатів дозволяє зберігати їх товарну якість протягом 2 місяців і тримати м'ясні вироби при кімнатній температурі до 10 діб без ознак небажаних змін смаку, запаху й якості. Радіоактивна обробка картоплі надає можливість тривалого зберігання її у звичайних умовах без штучного охолодження або хімічної обробки. Опромінювання овочів і фруктів, які швидко псуються, сприяє збільшенню терміну придатності та зменшує кількість відходів.

З метою уникнення масштабних збитків унаслідок псування морепродуктів і свіжої риби в деяких країнах (США, Бразилія, Китай, Канада) спеціально створено експериментальне устаткування для радіаційної обробки риби та морепродуктів дозою у розмірі 2 кГр на морських судах в умовах промислового вилову риби, що дозволяє збільшити строк її придатності до 30 діб.

Уряд Канади започаткував опромінювання картоплі як експеримент ще у 1960 р. У цій країні також дозволено здійснювати іонізуюче опромінювання харчових продуктів, перелік яких періодично затверджується Міністерством охорони здоров'я. До 2002 р. перелік продовольчої сировини та продуктів харчування містив виключно картоплю, цибулю, спеції, борошно, зерно, але згодом до списку додатково було внесено свіжий і морожений яловичий фарш, свіжу та морожену птицю, свіжі, морожені й сушені креветки, манго.

З метою подальшого розвитку концепції радіоактивної обробки харчових продуктів у країнах, що розвиваються, в Індії у 1975 р. здійснювалися спеціальні дослідження, в результаті яких встановлено, що постійне споживання вказаних продуктів негативно впливає на здоров'я дітей, оскільки в дитячому організмі утворюються та розвиваються аномальні клітини. У зв'язку з цим у багатьох країнах заборонено годувати дітей продуктами харчування, які піддавались іонізуючому опромінюванню.

У 1970 р. спільними зусиллями світової спільноти створено Об'єднаний експертний комітет з питань опромінювання харчових продуктів (JECFI), до складу якого увійшли експерти МАГАТЕ, ВООЗ та ФАО. У 1976 р. представники вказаної структури офіційно повідомили, що після радіаційної обробки харчові продукти не потребують проходження тестування на токсичність, оскільки іонізуюче опромінювання – це процес, а не харчова добавка. Вченими встановлено, що внаслідок опромінювання харчових продуктів на молекулярному рівні можуть утворюватися хімічні сполуки (формальдегід, бензол), які отримали назву «радіолітичні» (вільні радикали). Але фахівцями встановлено, що такі самі сполуки були виявлені в необроблених і термічно оброблених (варіння, смаження) харчових продуктах, а прямі докази, що вони токсикологічно небезпечні для здоров'я людини, відсутні.

Згідно з висновком Міністерства охорони здоров'я Канади й Управління контролю якості продуктів харчування та лікарських засобів (FDA) США, який підготовлено за результатами хімічної оцінки процесів опромінювання харчових продуктів, встановлено, що кількість хімічних сполук, які виникають

у процесі радіоактивної обробки харчових продуктів (вільні радикали), незначна і саме тому вони не становлять суттєвої загрози для людського організму. Використання іонізуючого опромінювання продуктів харчування запобігає поширенню в організмі людини таких бактерій, як кишкова паличка, ботулізм, лістерія, але оброблені радіоактивними ізотопами продукти харчування втрачають корисні речовини, вітаміни й антиоксиданти.

Міжнародні неурядові організації, які опікуються питаннями здорового харчування, – «Міжнародний Інститут проблем здоров'я суспільства» (www.iicph.org), Коаліція профілактики раку (www.preventcancer.com) – проводили експериментальні дослідження тривалого годування тварин радіоактивно їжею, в результаті чого зросла кількість захворювань нирок, спостерігалось зниження репродуктивної функції. Дослідження засвідчили, що у котів, які вживали радіоактивно оброблений харчовий корм, починала розвиватися неврологічна дисфункція, що виражалась у рухомих розладах, втраті фізичної активності та появі сліпоті. Також було науково обґрунтовано, що при іонізуючому опромінюванні фруктози або глюкози утворюється фуран – речовина, яка має токсичний і канцерогенний вплив на печінку.

У 1984 р. заснована Міжнародна консультативна група з вивчення питань опромінювання харчових продуктів. У 1998 р. ця структура налічувала 50 країн-членів. У грудні 1988 р. відбулася конференція за участі експертів МАГАТЕ, ВООЗ і ФАО з питань виробництва, контролю, торгівлі й обігу опромінених продуктів харчування, яка встановила, що опромінювання харчових продуктів має позитивний аспект, оскільки сприяє скороченню кількості харчових отруєнь бактеріальної етіології внаслідок зниження забруднення твердих харчових продуктів мікроорганізмами, а також дозволяє значно знизити втрати фруктів та овочів після збирання врожаю, забезпечити споживачів асортиментом сільськогосподарської продукції тривалого терміну придатності.

У США та країнах ЄС опромінювані продукти харчування повинні належним чином маркуватися з використанням міжнародного символу «радіоактивного опромінювання «Радура»». При цьому органічні продукти харчування радіоактивній обробці не підлягають. Згідно з концепцією, яка запроваджена в США, нормативні вимоги щодо маркування опромінюваних харчових продуктів не стосуються ресторанів та інших закладів громадського харчування. Адже маркування опромінюваних харчових продуктів не є досконалим, оскільки харчові продукти, які містять у своїй структурі певні опромінювані інгредієн-

ти, не вважаються такими, що підлягають маркуванню з використанням міжнародного символу «Радура». Історично відомі факти, коли виробники продовольства ініціативно намагались уникнути виконання обов'язкової вимоги маркування опромінюваних продуктів харчування, замінивши термін «радіація» на «холодну пастеризацію». Згодом у США виробникам опромінюваних харчових продуктів FDA було дозволено друкувати попередження щодо радіоактивної обробки продуктів харчування малими літерами (шрифтом).

У 2002 р. Конгрес США схвалив Федеральний закон «Про сільське господарство», згідно з положеннями якого Міністерству сільського господарства дозволялось ухвалювати рішення щодо використання опромінюваного м'яса з метою реалізації Національної програми шкільних обідів, у зв'язку з чим у США поширилася хвиля протестних акцій та обурення громадськості. Занепокоєння американської спільноти рішенням Міністерства сільського господарства дозволити формувати раціон шкільного харчування радіоактивними продуктами харчування призвело до внесення поправок до зазначеного закону, у зв'язку з чим право визначати доцільність закупівлі опромінюваних продуктів харчування було децентралізоване та надане керівникам продовольчих служб і посадовим особам шкіл у кожному окрузі.

Слід зазначити, що у деяких країнах пост-радянського простору також діють нормативно-правові акти, які регулюють особливості радіоактивної обробки харчових продуктів. Зокрема, постанова уряду Молдови «Про затвердження Регламенту обробки іонізуючим опромінюванням продуктів різноманітного походження» від 19.11.2012 р., який набув чинності 23.02.2013 р., встановлює нормативні вимоги щодо умов і порядку радіоактивної обробки продуктів харчування. Відповідно до зазначеного Регламенту іонізуюче опромінювання використовується щодо продуктів харчування, переважно з метою знезараження рослинних спецій, ароматичних сушених трав і пряностей. При радіаційній обробці харчових продуктів виробники мають дотримуватися допустимих доз радіації та враховувати запроваджені національні стандарти.

Робочою групою при Міністерстві сільського господарства Молдови затверджено список харчових продуктів та інгредієнтів, щодо яких можливе застосування радіоактивного опромінювання. Згідно з Регламентом, кожна партія опромінюваної продукції повинна обліковуватися та маркуватися за спеціальними правилами. На етикетці в обов'язковому порядку здійснюється маркування «об-

роблено іонізуючим опромінюванням», а якщо продукція має єдину упаковку, то попередження про опромінювання зазначається на спеціальній пластині всередині упаковки. У випадку, коли опромінюваний продукт харчування використовується як інгредієнт, інформація про таке також зазначається на етикетці.

Слід зазначити, що забороняється ввезення будь-яких імпортованих продуктів харчування на територію Молдови, оброблених радіоактивними ізотопами. Як виняток, дозволяється поставка оброблених іонізуючим опромінюванням харчових продуктів із-за кордону у випадку, якщо вони повністю відповідають нормативно встановленим вимогам і мають належним чином оформлені супроводжувальні документи. Згідно з Регламентом, вимоги щодо маркування радіоактивно оброблених продуктів харчування не поширюються на ресторани та заклади громадського харчування, де готують і реалізують їжу; не встановлено коефіцієнт обмеження для використання опромінюваних інгредієнтів при приготуванні харчових продуктів (для порівняння: в США та Канаді допускається лише 10 % загальної маси продукту).

Висновки

Технологія іонізуючого опромінювання харчових продуктів існує лише 100 років, але у світі вона набула значного поширення. Американська й європейська концепція радіоактивної обробки харчових продуктів створює умови та дозволяє знищувати мікроорганізми, бактерії, віруси або комах, які можуть бути присутні в молекулярній структурі харчового продукту, сприяє затримці дозрівання злакових культур, овочів і фруктів, які швидко псуються, значно збільшуючи термін їх придатності, що має позитивний ефект. З використанням технології іонізуючого опромінювання у світі оброблюється до 40 видів продовольчої сировини, сільськогосподарської продукції та харчових продуктів.

Правовою основою для здійснення опромінювання харчових продуктів, продовольчої сировини, сільськогосподарської продукції є спеціальні законодавчі акти та технічні регламенти, які діють у 73 країнах світу, одним із основних положень яких є обов'язкове маркування радіоактивно оброблених продуктів харчування. Як не парадоксально, але існує загальноприйнята тенденція – вимоги щодо маркування радіоактивно оброблених продуктів харчування не поширюються на ресторани та заклади громадського харчування.

У більшості розвинутих країн світу дозволяється формувати шкільний раціон та дитяче харчування продуктами, щодо яких здій-

снено іонізуюче опромінювання під егідою необхідності знезаражування їжі, запобігання масштабним мікробіологічним забрудненням і поширенню хвороб харчового походження.

Оскільки основна маса харчових продуктів в Україні, які піддаються іонізуючому опромінюванню, іноземного походження (переважно ЄС і США), то вважається за доцільне, враховуючи міжнародний досвід, з метою забезпечення продовольчої безпеки та надійного захисту прав споживачів нормативно встановити заборону імпорту до нашої країни зазначених харчових продуктів, передусім тих, що мають відповідне маркування. У зв'язку з цим необхідно внести відповідні доповнення до законів України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. та «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17.07.1997 р.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2014 р.

The article deals with the historical experience of the development of technology and ionizing irradiation of foods. The legal base for introduction of the concept of x-rays food handling in the USA and EU are researched. The analysis of some acts of foreign legislation which regulate the conditions and procedures of ionizing irradiation of foods was performed.

В статье исследуются правовые основы внедрения концепции радиоактивной обработки пищевых продуктов в США и ЕС, анализируются отдельные акты зарубежного законодательства, регламентирующие условия и порядок осуществления ионизирующей обработки пищевых продуктов.

Список використаних джерел

1. Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2013. – 20 с.
2. Бугера С. І. Якість сільськогосподарської продукції: правове регулювання. – К., 2012. – 424 с.
3. Єрмоленко В. М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин. – К., 2008. – 188 с.
4. Курман Т. В. Щодо поняття та ознак продовольчої безпеки // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – № 165. – С. 121–127.
5. Лушпаєв С. О. Правове регулювання відносин із виробництва рослинницької продукції в аспекті продовольчої безпеки України // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 10. – С. 69–72.
6. Тригуб А. Ю. Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2012. – 18 с.

УДК 349.42

Ярослав Сидоров,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: аграрно-правовий аспект

У статті розглядається природа аграрного протекціонізму, аналізується вплив сучасних інтеграційних процесів на стан правового регулювання аграрних відносин у сфері державної підтримки сільського господарства, визначаються основні концептуальні засади подальшого розвитку зазначених правовідносин.

Ключові слова: аграрне право, аграрні відносини, глобалізація, державна підтримка, інтеграція, сільське господарство, протекціонізм, тенденції розвитку.

Важливим напрямом наукових аграрно-правових досліджень на сучасному етапі є «переосмислення концепції державного регулювання сільського господарства, особливо його підтримки (протекціонізму)» [1, с. 218]. Питання правового забезпечення аграрних відносин у сфері державної підтримки сільського господарства набуває особливого значення для аграрного права, що знаходить свій прояв, зокрема, у тому, що в навчальній і науковій літературі аграрний протекціонізм визначається як принцип правового регулювання аграрних відносин [2, с. 122]. Останнім часом спостерігається активізація теоретичних і прикладних досліджень зазначеної проблематики в рамках як правової, так і економічної науки, тісний методологічний зв'язок між ними (роботи А. Антонова, В. Амбросова, А. Берлач, С. Боголюбова, Г. Бистрова, П. Гайдуцького, О. Глеби, М. Дем'яненка, А. Духневича, В. Єлисеєва, В. Єрмоленка, І. Застрожнікової, П. Кулинич, М. Козири, В. Кульнева, Т. Курман, В. Лук'яненко, О. Міниної, С. Мельника, В. Онегіної, М. Паладіної, О. Погрібного, Т. Проценко, В. П'ятницького, В. Русан, П. Саблука, В. Семчика, А. Статівки, І. Сафонова, Ю. Собкевича, І. Титарчук, В. Уркевича, І. Файзуліна, В. Янчука та інших). Аналізуючи сутність, призначення, механізм державної підтримки сільського господарства, вітчизняні та зарубіжні (в даному випадку пострадянських країн) науковці поступово розширюють зміст та основні напрями вивчення цього інституту, зумовлені впливом зовнішніх факторів, зокрема глобалізації. У зв'язку з цим все більшої уваги потребує аналіз ефективності правового меха-

нізму захисту національного інтересу у сфері продовольчої безпеки країни.

Мета цієї статті – конкретизація основних тенденцій розвитку правового забезпечення державної підтримки сільського господарства як складової державної аграрної політики в умовах світових і регіональних інтеграційних процесів.

У сучасних умовах формується цілісний механізм світової економіки, поза яким не може розвиватися жодна держава, зазначає С. Майстро, аналізуючи вплив глобалізації на державне регулювання аграрного ринку. Глобалізаційні процеси ведуть до поглиблення й уніфікації економічних інтеграційних процесів, викликаючи до життя нові форми організаційної єдності держав у цій сфері міжнародних відносин, у тому числі за допомогою впровадження наднаціональних органів регулювання. Участь у міжнародних економічних організаціях є принципово важливою для України, оскільки з їх допомогою можливе більш ефективне обстоювання власних економічних інтересів у аграрному секторі, а також успішне вирішення соціально-економічних проблем на селі [3]. За цих умов питання про межі та зміст державного втручання у ринкові аграрні відносини, зокрема співвідношення лібералізму та протекціонізму, залишаються дискусійними, однак заслуговує на увагу природність і закономірність державної підтримки сільського господарства для будь-якої країни, будь-якої економіки, передусім розвинутих держав. На думку С. Гурієва, вся світова допомога бідним

країнам є значно меншою, ніж та допомога, яку могли б надати заможні країни, відмінивши субсидії своїм товаровиробникам [4].

На сучасному етапі саме аграрний протекціонізм наочно ілюструє наскільки живучі у світі ідеї та політика державності, націоналізму, взагалі, у тому числі в економіці, наскільки світ далекий від глобалізму, якщо розуміти його не у вузькокорисливому, а гуманітарному сенсі як світ – відкритий для всіх, загальний для всіх, передусім для кожної людини, а не тільки для виробників тих чи інших продуктів [5, с. 297]. Формуючи національну правову політику підтримки власного сільського господарства, слід враховувати, що «протиріччя між довгостроковими інтересами цивілізації в цілому й інтересами суб'єктів ринку може бути визначене як основне протиріччя глобалізації економіки. Світове співтовариство зацікавлене в забезпеченні стійкого розвитку, без порушення гармонії людини й природи. Суб'єкта ринку в остаточному підсумку цікавить одержання максимально високого прибутку, для якого індивідуальний інтерес превалює над суспільним» [3].

Попри негативні прогнози щодо розвитку аграрного сектора у разі входження України до СОТ, після вступу до цієї організації вітчизняний агропромисловий комплекс майже втричі наростив експорт [6], а 2012 р. продемонстрував вражаюче зростання експорту сільськогосподарської продукції з України – майже у 1,5 раза, з 10,7 млрд дол. США до 15,5 млрд, уперше у ХХІ ст. упритул наближаючись за обсягами до металургійного експорту. Країна нібито стала повертатися до своєї традиційної й освяченої століттями спеціалізації – експорту аграрної продукції. Причиною зростання сільськогосподарського експорту стала кон'юнктура зовнішніх ринків, що призвело до підвищення значущості (й інвестиційної привабливості) аграрної галузі [7]. Аграрний сектор економіки є і завжди буде одним із найважливіших для нашої країни. Тільки він здатний забезпечити кожного жителя обов'язковим і незамінним для життя чинником – продовольством. В умовах зростання дефіциту продовольства у планетарному масштабі ми не маємо ні морального права, ні економічного сенсу нехтувати можливостями, що склалися. Наша країна вже фактично входить у першу п'ятірку країн, які продають продовольство іншим. Проте роль нашої країни може бути істотно вагомішою на зовнішньому ринку. Реалії сучасного виробництва демонструють не лише успіхи, а й невикористаний потенціал нашого аграрного виробництва [8].

Таким чином, динаміка зовнішніх ринків і світова кон'юнктура сприяє входженню України до кола лідерів експорту сільськогосподарської продукції. Разом із тим слід враховувати, що розвинуті країни мають кризу

надвиробництва аграрної продукції й одночасно брак зовнішніх ринків для її реалізації, а бідні країни позбавлені фінансових можливостей для організації власного ефективного сучасного аграрного виробництва або імпорту продовольства для забезпечення потреб населення, що інтенсивно зростає [8]. Отже, інтеграція нашої країни до міжнародних організацій супроводжується не лише позитивними зрушеннями, а й серйозними викликами, серед яких – необхідність забезпечення національного інтересу у сфері продовольчої безпеки. У цьому контексті відносини у сфері державної підтримки сільського господарства як різновид зовнішніх аграрних організаційно-управлінських правовідносин мають отримати оптимальний та адекватний правовий зміст.

У зв'язку із входженням до світового торговельного простору виникає одна з ключових суперечностей членства України у СОТ: між необхідністю державної підтримки аграрного сектора та лібералізацією економічної діяльності як головним принципом діяльності СОТ. В. Амбросов і В. Онегіна вважають, що від шляхів вирішення цієї суперечності залежатиме подальший розвиток аграрного сектора в економіці України. Для реалізації переваг і нейтралізації можливих ризиків членства країни у СОТ опрацювання заходів аграрної політики має базуватися на визнанні об'єктивної необхідності державної підтримки аграрного сектора на сучасному етапі його розвитку та може бути забезпечене за умови ретельного узгодження заходів аграрної політики, програм державної підтримки сільського господарства із вимогами СОТ, використання тих можливостей у забезпеченні державної підтримки, які передбачені угодами СОТ, зокрема Угодою про сільське господарство, врахування досвіду інших країн з адаптації державної підтримки аграрного сектора до вимог СОТ. Фахівці дійшли висновку, що складність узгодження заходів підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні з вимогами СОТ зумовлена, з одного боку, тим, що адекватна ринковим умовам система державного регулювання сільського господарства тільки формується, низьким рівнем підтримки у попередні періоди, значними бюджетними обмеженнями, з іншого – неточністю положень самої Угоди, багато норм якої є неконкретними, при застосуванні на практиці викликають непорозуміння, подвійні тлумачення та потребують спеціального розгляду й узгодження [9].

Досить ґрунтовно проаналізував аграрно-правові аспекти формування державної політики щодо розвитку аграрного сектора в умовах СОТ А. Духневич, який звертає увагу на тенденцію до зростання частки заходів «зеленої скриньки» у структурі державної підтримки аграрної сфери. В Україні зростання підтримки села заходами «зеленої

скриньки» означає, що поступово відбуватися зміщення акцентів бюджетної підтримки сільського господарства з підтримки сільськогосподарських підприємств у бік підтримки розвитку сільської місцевості. Вступ України до СОТ вимагає змін у напрямках і механізмах субсидування національних сільгоспвиробників. На думку А. Духневича, державна підтримка аграрного сектора покликана забезпечити баланс інтересів виробників, споживачів і держави – достатній рівень рентабельності для розширеного виробництва, забезпечення продовольчої безпеки та економічне зростання [10].

С. Дем'яненко вважає, що продовольча безпека країни та продовольча безпека громадян – не одне й те саме. Остання визначається не лише фізичною наявністю продовольства, а й економічною доступністю продуктів харчування для громадян. Вступивши до СОТ, держава може надавати підтримку населенню з низьким доходом шляхом прямих адресних виплат. Допускаються прямі виплати (як грошові, так і натуральні) виробникам сільськогосподарської продукції на підтримку їх доходів; урядові програми страхування доходів сільськогосподарських виробників і часткової компенсації їх зниження у разі неврожайних років або стихійних лих; платежі, пов'язані з охороною навколишнього середовища; виплати господарствам, які знаходяться в регіонах із несприятливими для аграрного виробництва природно-кліматичними умовами. І це далеко не повний перелік заходів і програм бюджетної підтримки, що практикуються у рамках обмежень СОТ стосовно фінансування розвитку села [11]. Слід зазначити, що на сьогодні однією з основних проблем сучасної державної політики підтримки сільського господарства є як зменшення фінансування заходів прямої підтримки аграрного сектора (причому на пряму підтримку сільського господарства спрямовується значно менша сума, яку Україна може виділяти згідно з домовленістю з СОТ), так і низький рівень використання державою непрямих заходів підтримки аграрного сектора [12, с. 13–19].

Заслугує на увагу і питання впливу євроінтеграційних прагнень України на формування національної політики аграрного протекціонізму, які на сьогодні пов'язуються з ратифікацією Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі (далі – ЗВТ). Незважаючи на істотне ослаблення за останні десятиліття інтеграційного потенціалу ЄС, зазначає П. Гайдучкий, він залишається ще дуже привабливим для України. За оцінками експертів проєвропейської орієнтації, від впровадження Угоди про ЗВТ між ЄС та Україною остання може отримати чималі вигоди, зокрема внаслідок: зростання експорту української продукції до ЄС; розширення доступу на ринки третіх країн через гармонізацію стан-

дартів з ЄС; поліпшення інвестиційного клімату через пристосування національного законодавства до норм і правил ЄС; скасування субсидування експорту сільськогосподарської продукції з ЄС до України; поступового збільшення квот на експорт з України до ЄС окремих видів сільськогосподарської продукції.

Разом із тим ґрунтовний аналіз основних положень угоди свідчить, що можливі також чималі втрати від впровадження Угоди про ЗВТ між ЄС та Україною, зокрема внаслідок: посилення конкуренції на внутрішньому ринку, перш за все в короткостроковій перспективі, за рахунок усунення тарифних і скорочення нетарифних бар'єрів; обмеження доступу українських товарів на європейські ринки під приводом їх невідповідності європейським стандартам і сертифікатам; вилучення з режиму вільної торгівлі майже 400 товарних позицій, в основному сільськогосподарських товарів, лібералізація експорту яких на ринки ЄС була б для України найбільш вигідною; запровадження з боку ЄС для України дискримінаційної системи тарифних квот на дуже низькому рівні (для більшості видів продукції ці квоти становлять менше 6 % обсягу ринку ЄС із цих видів продукції (зерно, м'ясо тощо); скасування вивізного мита на насіння соняшнику, що може позбавити вітчизняні олієжиркомбінації сировини (наразі ці комбінації експортують близько 80 % виробленої в Україні соняшникової олії та щорічно отримують близько 2 млрд дол. валютної виручки); збереження в ЄС системи багатомільярдних дотацій аграрного сектора, що робить експорт української продукції в ЄС і в третіх країнах не конкурентоспроможним. Слід враховувати, що обсяг бюджетної підтримки сільського господарства в ЄС становить 45 % вартості валової продукції галузі, а в Україні – лише 6 %. Навіть у перспективі Україна не зможе дозволити собі таку підтримку та забезпечити адекватну конкурентоспроможність своєї продукції на ринку ЄС. Вигоди від безмитного експорту в ЄС українських промислових товарів не компенсують втрат від обмежень експорту сільськогосподарської продукції. Крім того, тут діє сильний конкурентний і сертифікаційний бар'єр. Слід погодитись із П. Гайдучким у тому, що Євросоюз необхідно сприймати не як на «касу взаємодопомоги», а як школу ефективної інноваційної економіки, високих соціальних стандартів, розвинутої демократії й ефективного управління суспільним розвитком. Європейська інтеграція – це курс на імплементацію європейських рецептів успіху на українському ґрунті, у тому числі в аграрному секторі. Євроінтеграційна політика України має зберегти свій пріоритетний статус, однак стати більш приземленою, прагматичною, потужним чинником мотивації для модернізації України [13].

Викладене дозволяє зробити **висновок**, що під впливом потужних зовнішніх факторів глобалізації й інтеграції правове регулювання державної підтримки сільського господарства, як необхідної складової політики забезпечення національних інтересів, набуває нового змісту, який повинен відображати прийнятний досвід інших країн і відповідати зобов'язанням, які прийняла Україна, зокрема, вступаючи до відповідних міжнародних організацій. У цьому напрямі позитивним є розширення обсягу заходів аграрного протекціонізму за рахунок підвищення інвестиційного, інноваційного, екологічного та, передусім, соціального аспекту державної політики підтримки аграрної сфери. Останнє відповідає загальносвітовій і національній тенденції «соціалізації права», зростання ролі людини, підвищення ефективності механізму захисту її прав. Так, стосовно аграрного права ця тенденція виявляється у формуванні серед його основних завдань у сучасних умовах забезпечення прав і свобод селянина, з одного боку, а з іншого – забезпечення конституційного права громадян України на повноцінне, екологічно безпечне харчування [1, с. 217]. Надзвичайно важливим є також вироблення ефективних правових механізмів протидії та мінімізації можливих негативних наслідків світової та регіональної інтеграції шляхом використання всіх можливостей, які існують на «полі для маневру» задля забезпечення національного інтересу у сфері продовольчої безпеки країни та формування конкурентоспроможного сільгосптоваровиробника.

Список використаних джерел

1. *Статівка А. М.* Про роль та завдання аграрно-правової науки в сучасних умовах // Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права [Електронний ресурс]: Збірник наук. праць круглого столу, 19 жовтня 2012 р. / За ред. Г. І. Балюк, М. В. Краснової, А. М. Мірошниченка, В. В. Носіка. – Режим доступу: <http://law.univ.kiev.ua/science.html>.
2. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення* / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; За ред. А. П. Гетьмана, В. Ю. Уркевича. – Х., 2012. – 448 с.
3. *Майстро С. В.* Теоретико-методологічні аспекти глобалізації та її вплив на державне регулювання аграрного ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2007-1/txts/07msvrrar.htm>.
4. *Гуриев С.* Бедность на планете будет уничтожена [Електронний ресурс] // Россия в глобальной политике. – 2013. – 11 марта. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/svop/Bednost-na-planete-budet-unichtozhena-15893>.
5. *Вельяминов Г. М.* Международное экономическое право и процесс. – М., 2004. – 496 с.
6. *П'ятицький В.* Від вступу до СОТ найбільше виграли аграрії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25000666.html>.
7. *Майбутнє України* – у глобальній системі виробників продовольства [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 45. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/LAW/maybutne_ukrayini_u_globalniy_sistemi_virobnikiv_prodovalstva.html.
8. *Кухта П.* Возвращение к аграрным истокам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economics.lb.ua/state/2013/06/11/205247_vozvrashchenie_agrarnim_istokam.html.
9. *Амбросов В. Я., Онегина В. М.* Забезпечення державної підтримки сільськогосподарського виробництва в умовах членства України у СОТ // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 15–25.
10. *Духнович А. В.* Формування державної політики щодо розвитку аграрного сектору в умовах СОТ [Електронний ресурс] // Часопис Академії адвокатури України – 2011. – № 11. – Режим доступу: <http://www.aau.edu.ua/e-journal/2011-2/11davvus.pdf>.
11. *Дем'яненко С.* Яка аграрна політика потрібна Україні [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2004. – № 17. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/yaka_agrarna_politika_potribna_ukrayini.html.
12. *Русан В. М., Собкевич О. В., Юрченко А. Д.* Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні. – К., 2012. – 31 с.
13. *Гайдуцький П.* Україна – ЄС: проблеми інтеграції [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 7 червня. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/international/ukrayina-yes-problemi-integraciyi-.html>.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014.

The article discusses the nature of agricultural protectionism, the influence of modern integration processes on the state of the legal regulation of agrarian relations in the sphere of the state support of agriculture, defines the basic conceptual statements further development of these relations.

В статье рассматривается природа аграрного протекционизма, анализируется влияние современных интеграционных процессов на состояние правового регулирования аграрных отношений в сфере государственной поддержки сельского хозяйства, определяются основные концептуальные положения дальнейшего развития указанных правоотношений.

УДК 349.4

Вікторія Савіцька,

аспірантка

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ СЕЛЕКЦІЙНИХ ДОСЯГНЕНЬ У РОСЛИННИЦТВІ

У статті представлені результати дослідження історіографії становлення та розвитку управлінської діяльності у сфері селекційних досягнень у рослинництві України.

Ключові слова: історіографія, управління, правове регулювання, сорти рослин, селекція.

Одним із основних завдань аграрної політики України сьогодні є проведення заходів щодо збільшення виробництва та поліпшення якості продукції рослинництва шляхом розширення й оновлення сортових рослинних ресурсів, які визначають продовольчу безпеку держави і використовуються в подальшому селекційному процесі. За таких підходів особливої актуальності набувають дослідження історико-правових засад правового регулювання управлінської діяльності у сфері селекційних досягнень у рослинництві. Саме такі історичні розвідки дозволяють не тільки усвідомити роль вітчизняних здобутків і напрацювань у становленні даного напрямку, а й відкоригувати сучасну структуру державного регулювання якості та реєстрації сортів, їх поширення й охорони прав селекціонерів відповідно до міжнародних стандартів.

Метою цієї статті є дослідження правових засад становлення та розвитку управлінської діяльності у сфері селекційних досягнень у рослинництві.

Відомо, що Україна з історично давніх часів віддавала перевагу землеробству, а тому, як свідчать історичні факти, від найдавніших часів (IV–III тисячоліття до нашої ери) лісостепова зона сучасної України була центром землеробської культури на європейському континенті, а тому історія селекційних досягнень має древню історію.

Тисячолітня історія землеробства – це історія поступового окультурення людиною десятків тисяч диких видів рослин шляхом застосування штучних прийомів. Фактично з моменту виникнення землеробства почався

перший етап здійснення примітивної селекції, тобто несвідомого штучного добору рослин за якісними ознаками. Розвиток селекції на основі порівняльного випробування сортів (посівного насіння) на українських землях здійснювався на полях сільськогосподарських товариств, дослідних станцій і приватних ферм на основі раціоналізму. Так, у 1840 р. при навчальній фермі Гори-Горецького землеробського інституту організовано перше дослідницьке господарство «дослідна справа» по вирощуванню сільськогосподарських культур.

У 1845 р. на одне із відділень Департаменту сільського господарства покладено завдання «по видачі привілеїв» на винаходи у сільському господарстві. При Департаменті організований Комітет, обов'язки якого полягали у розгляді заслуг у сільському господарстві та визначення за них винагород. Існувала також особлива інспекція сільського господарства південних імперій, яка складалася з інспектора, чотирьох його помічників із особливих доручень. Інспекціям в організаційно-технічному плані підпорядковувалися всі існуючі в південних губерніях казенні навчальні та зразкові сільськогосподарські установи. На неї покладалася обов'язок із випробування нових способів і систем у галузі сільського господарства, проведення дослідів у сільському господарстві, аналіз результатів і причин їх досягнень або невдач, а також інформування Міністерства державного майна (куди входив Департамент сільського господарства) про доцільність подальшого поширення подібних дослідів у сільському господарстві. Урядом був встановлений контроль за проведенням дослідів по вирощуванню нових сортів сільськогосподарських культур [1, с. 138–139].

У той самий період з ініціативи сільськогосподарських товариств виникли перші дослідні установи. У 1840–1921 рр. науковці проводили селекцію у рослинництві з метою вибору кращих зразків і визначення оптимальних ґрунтово-кліматичних умов для запропонованих сортів насіння з метою збільшення урожайності. Однак слід зазначити, що селекційні досягнення у рослинництві на території України були започатковані із створенням у 1922 р. фахових об'єднань – Сорто-насінневого управління Цукротресту з насінневими розсадниками та мережею колективних сортовипробувань і Всеукраїнського товариства насінництва [2, с. 58–62]. Проте тільки із запровадженням у 1923–1931 рр. єдиної методології проведення роботи в усіх установах створенням мережі сортовипробувальних пунктів на станціях Сорто-насінневого управління Цукротресту започатковано розвиток наукових селекційних досягнень у рослинництві, а також створено в Україні Державну систему охорони прав на сорти рослин.

Наступний період організації селекційних досягнень був одним із найвагоміших, оскільки у 1932 р. створена єдина Всесоюзна державна та низка сортовипробувальних ділянок із різних культур сортомережу [3, с. 278–293].

Значному поліпшенню державного сортовипробування та вирощування елітного насіння сприяла постанова РНК СРСР «Про заходи щодо поліпшення насіння зернових культур» від 29.06.1937 р. Згодом постановою РНК СРСР від 17.07.1937 р. прийнято Положення про державні сортовипробувальні ділянки зернових культур [4, с. 140]. У тому ж році заснована Державна комісія із сортовипробування зернових культур при Наркомземі СРСР [5, с. 606–614; 6, с. 20–27].

З метою підвищення якості роботи, забезпечення всебічного вивчення господарсько-цінних ознак сорту та розвантаження основної мережі, сортоділянки, постановою Державної комісії по сортовипробуванню зернових культур при НКЗ СРСР «Про розподілення сортовипробуванню ділянок на два типи» від 19.11.1938 р., сортовипробуванні ділянки було розподілено на два типи: розширеного набору й основної мережі. У тому ж 1938 р. Держкомісією вперше розроблено сортове районування. Його особливістю стало наближення до ґрунтово-кліматичних зон, виділених усередині областей, республік колишнього союзу. У 1941 р. нові сорти рослин були віднесені до об'єктів творчості, охоронюваних нормами винахідницького права. Положення про винаходи і технічні вдосконалення, затверджене постановою РНК СРСР від 05.03.1941 р., вказувало, що на нові сорти насіння селекціонерам і селекційним стан-

ціям видаються авторські свідоцтва, аналогічні авторським свідоцтвам на винаходи.

У післявоєнний період діяльність, пов'язана із селекцією у рослинництві, потребувала методики випробування. З цією метою у 1953 р. Постановою Ради Міністрів СРСР було об'єднано сортовипробування зернових, олійних, кормових, технічних, овочевих та інших культур, Державна комісія перейменована в Державну комісію із сортовипробування сільськогосподарських культур при Міністерстві сільського господарства СРСР. Створена Державна комісія із сортовипробування сільськогосподарських культур при Міністерстві сільського господарства СРСР мала чітко сформовану структуру мережі сортоділянок. До структури Державної комісії із сортовипробування сільськогосподарських культур входили республіканські та обласні державні інспектори та лабораторії з оцінки якості сортів. Державні сортовипробувальні станції мали республіканський, крайовий, обласний і зональний поділ, Державні сортовипробувальні ділянки.

Оскільки у той період не було закону, який би охороняв селекційні досягнення, з метою поліпшення організації державного сортовипробування та порядку районування сільськогосподарських культур у республіці постановою Ради Міністрів УРСР «Про організаційну структуру державного випробування і районування сортів сільськогосподарських культур» від 18.11.1989 р. № 286 інспектуру Державної комісії по сортовипробуванню сільськогосподарських культур по Українській РСР колишнього Держагропрому СРСР перетворено на Державну комісію по сортовипробуванню сільськогосподарських культур при Держагропромі УРСР.

Створення Державної комісії із сортовипробування сільськогосподарських культур започаткувало новий етап розвитку охорони селекційних досягнень у рослинництві, оскільки Держкомісії підпорядковувалися обласні інспектури по сортовипробуванню сільськогосподарських культур та організації, передані у відання республіки розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 31.08.1989 р. № 1543.

Новий етап розвитку селекційних досягнень у рослинництві почався за часів незалежності України. У лютому 1992 р. Державну комісію із сортовипробування сільськогосподарських культур перейменовано в Державну комісію України з випробування та охорони сортів рослин Мінсільгоспсроду України. При цьому слід зазначити, що селекційні досягнення в Україні (у тому числі у колишньому СРСР) фактично не охоронялися на рівні закону, а тому наступний 1993 р. був знаковим не тільки для охорони селекційних досягнень, а й для всіх об'єктів права інтелектуальної

власності, оскільки Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.1993 р. започаткував розвиток національного законодавства у сфері охорони прав інтелектуальної власності, врегулював майнові та немайнові права суб'єктів права інтелектуальної власності, що виникають у зв'язку з набуттям, здійсненням і захистом прав у сфері селекційних досягнень у рослинництві, визначив систему управлінських органів.

Після прийняття Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», який у цілому відповідав міжнародним стандартам, в 1995 р. Україна стала членом Міжнародного Союзу з охорони нових сортів рослин (UPOV), яким розроблена Міжнародна Конвенція з охорони нових сортів рослин. Із прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 01.06.2002 р. розпочався новий етап розвитку охорони селекційних досягнень у рослинництві. Згідно з цією постановою на базі Державної комісії з випробування та охорони сортів рослин створена Державна служба з охорони прав на сорти рослин з Українським інститутом експертизи сортів рослин. Новостворена Держслужба працювала у складі трьох відділів із обумовленими завданнями.

Крім створення нової Держсортслужби, яка підпорядковувалася Міністерству аграрної політики України, була змінена й її структура. Держсортслужбі були підпорядковані: Український інститут експертизи сортів рослин, Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин, Державний центр Автономної Республіки Крим з державною інспекцією з охорони прав на сорти рослин Автономної Республіки Крим, обласні державні центри експертизи сортів рослин з державними інспекціями з охорони прав на сорти рослин областей, державні сортодослідні станції, лабораторії й інші заклади експертизи, підприємства становлять державну систему охорони прав на сорти рослин.

Указ Президента України «Про затвердження Положення про Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України» від 13.04.2011 р. № 464/2011 започаткував новий етап розвитку охорони організації державної системи охорони у сфері селекційних досягнень у рослинництві.

Відповідно до Положення про Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України, Держветфітослужба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України, входить до системи органів виконавчої влади, забезпечує реалізацію державної політики у галузі ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів, сферах карантину та захисту

рослин, охорони прав на сорти рослин, державного нагляду (контролю) за племінною справою у тваринництві. Крім того, одним із завдань Держветфітослужби України є розроблення та внесення пропозицій щодо формування державної політики у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин.

Згідно з наказом Міністерства аграрної політики України від 15.04.2011 р. № 56 Український інститут експертизи сортів рослин підпорядкований Державній ветеринарній та фітосанітарній службі України.

Проведений аналіз історико-правових засад правового регулювання й управлінської діяльності у сфері селекційних досягнень у рослинництві України дає підстави виокремити певні періоди.

Перший період проіснував від зародження землеробства і до середини XIX ст. і характеризується як період організації емпіричного вивчення насіння культивованих рослин здебільшого за морфологічними ознаками з метою подальшого добору кращих (за розміром, формою, забарвленням, масою тощо) зразків рослин.

Другий період (1840–1921 рр.) характеризується порівняльним випробуванням сортів (посівного насіння). У цей період здійснювався вибір кращих (урожайніших) зразків, визначалися оптимальні ґрунтово-кліматичні умови для запропонованих сортів насіння.

Третій період (1922–1931 рр.) характеризується створенням у 1922 р. Сорто-насінневого управління Цукротресту з насінневими розсадниками і мережею колективних сортовипробувань та Всеукраїнського товариства насінництва, що сприяло дослідженню селекційних досягнень у рослинництві із запровадженням єдиної методології проведення роботи в усіх дослідних станціях і приватних фермах на основі раціоналізму. Однією із форм проведення сортовивчення у цей період було колективне випробування сортів (розкидані по території польові досліді за однією програмою під спільним керівництвом). Як правило, до завдань таких дослідів входило визначення впливу штучного підживлення на ріст і розвиток сільськогосподарських рослин, порівняльне випробування сортів хлібів і коренеплодів. У 1923 р. створена Українська державна мережа сортовипробування, яка започаткувала апробацію всіх сортових посівів. Також у цей період (1931 р.) створений відділ єдиної державної сортомережі при Всесоюзному інституті рослинництва.

Четвертий період (1932–1991 рр.) характеризується створенням у 1932 р. єдиної Всесоюзної державної сортомережі, яка була реорганізована у Державну комісію сортовипробування СРСР із сортовипробувальними

пунктами з різних культур у кожній республіці, та заснуванням у 1937 р. Державної комісії із сортовипробування зернових культур при Наркомземі СРСР. Для дослідження якості сортів при Держкомісії діяли мукомельно-хлібопекарська, контрольно-насінна та хімічна лабораторії. Крім того, у 1938 р. Держкомісією вперше розроблено сортове районування. У подальшому Держкомісія розробила методику в сортовипробуванні. Одним із найважливіших показників при державному випробуванні та, відповідно, при районуванні сортів була оцінка їх якості. У 1989 р. створена Державна комісія із сортовипробування сільськогосподарських культур при Держагропромі УРСР.

П'ятий період (1992–2001 рр.) характеризується перейменуванням у 1992 р. Державної комісії із сортовипробування сільськогосподарських культур на Державну комісію України з випробування й охорони сортів рослин Міністерства сільського господарства і продовольства України, прийняттям у 1993 р. Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», яким започатковано регулювання майнових і особистих немайнових відносин, що виникають у зв'язку з набуттям, здійсненням і захистом прав інтелектуальної власності на сорти рослин. Цей період також започаткував визнання України як міжнародного гравця селекційних досягнень у рослинництві. У 1995 р. Україна стала членом Міжнародного Союзу з охорони нових сортів рослин (UPOV).

Шостий період (2002–2010 рр.) характеризується тим, що у 2002 р. на базі Державної комісії з випробування та охорони сортів рослин, разом із створенням Державної служби з охорони прав на сорти рослин та Українського інституту експертизи сортів рослин. Держсортслужбі України також підпорядковувалися Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин, Державний центр Автономної Республіки Крим з державною інспекцією з охорони прав на сорти рослин Автоном-

ної Республіки Крим, обласні державні центри експертизи сортів рослин з державними інспекціями з охорони прав на сорти рослин областей, державні сортодослідні станції, лабораторії й інші заклади.

Сьомий період (з 2011 р. по теперішній час) – це новий етап розвитку охорони селекційних досягнень у рослинництві. Він характеризується ліквідацією Державної служби з охорони прав на сорти рослин і створенням Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України, підпорядкуванням цій службі Українського інституту експертизи сортів рослин.

Висновки

Аналіз наукових публіцистичних джерел дозволяє простежити генезу становлення та розвитку правового регулювання й охорони селекційних досягнень у рослинництві та виділити періоди розвитку управлінської діяльності у сфері селекційних досягнень у рослинництві, які слід враховувати при формуванні нормотворчого процесу, спрямованого на врегулювання відносин, пов'язаних із охороною селекційних досягнень у рослинництві України.

Список використаних джерел

1. Пічкур О. В. Правова охорона селекційних досягнень у рослинництві. – К., 2006. – 804 с.
2. Панишин Б. Сортоводно-насінна організація Цукротресту // Агроном. – К., 1924. – Кн. 1.
3. Государственное сортоиспытание // Общая селекция и семеноводство полевых культур / В. Я. Юрьев, П. В. Кучумов, Г. Н. Линник и др.; Под ред. В. Я. Юрьева. – М., 1940.
4. Станіславський В. Розвиток законодавства щодо вирощування високопродуктивних зернових культур // Право України. – 2004. – № 4.
5. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5 т. – М., 1940. – Т. 2.
6. Маринич П. Е. Государственное сортоиспытание в СССР // Селекция и семеноводство. – 1967. – № 6.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

The article presents the results of a study of historiography of formation and development of management activities in the field of plant breeding achievements in Ukraine.

В статтє представлєны результати дослідження историографії становлення і розвитку управленческой діяльності в сфері селекційних досягнєнь в растениеводствє України.

УДК 349.42

Олександра Хорошевська,

аспірантка кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. академіка В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
м. Київ

ЩОДО СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ПАЮВАННЯ МАЙНА КОЛЕКТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу суб'єктів та об'єктів правовідносин у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств, дослідженню поняття «суб'єкти правовідносин у сфері паювання майна», їх класифікації.

Ключові слова: пай, майнова частка (пай), колективне сільськогосподарське підприємство, правовідносини, суб'єкт, об'єкт.

Паювання майна як один із напрямів аграрної реформи в Україні передбачає сукупність заходів, які матеріалізуються у процесуально-правовій формі, а це свідчить про те, що вони набувають ознак правовідносин. Аналіз нормативно-правової бази у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств свідчить про низький рівень урегулювання питань, пов'язаних із паюванням. Правові аспекти паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств вивчали Т. Коваленко, В. Єрмоленко й інші вчені, але залишилися питання, пов'язані з визначенням об'єктно-суб'єктного складу правовідносин у сфері паювання майна, що є **метою цієї статті**.

Законодавство у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств включає в себе стадії процедури паювання, тому класифікацію правовідносин у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств, можна провести за етапами, це:

- правовідносини, що виникають із прийняттям рішення вищого статутного органу підприємства про паювання;
- правовідносини, що виникають у зв'язку з членством у колективному сільськогосподарському підприємстві;
- правовідносини, що виникають у зв'язку з наявністю трудового внеску у колективне сільськогосподарське підприємство;
- правовідносини, що виникають у зв'язку із включенням осіб до переліку, яким надається право на майновий пай;

- правовідносини, що виникають у зв'язку з формуванням пайового фонду;

- правовідносини, що виникають із приводу обчислення індивідуального майнового паю членів колективного сільськогосподарського підприємства;

- правовідносини, що виникають у зв'язку з документальним оформленням майнового паю.

У кожному випадку, в кожній ситуації суб'єкту доводиться так чи інакше мати справу з певною «одиничною» юридичною нормою, яка є первинною клітиною всієї системи об'єктивного юридичного права. І лише знаючи закономірності побудови, можна домогтися її правильного застосування та здійснення [1, с. 110]. Структура правовідносин у сфері паювання майна містить: суб'єкт, об'єкт, зміст правовідносин та юридичні факти. Оскільки суб'єкти правовідносин – це учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та здатні виконувати юридичні обов'язки [2, с. 148], маємо змогу визначити поняття *суб'єкти правовідносин у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств* – це окремі індивіди, а саме селяни (колишні члени колективного господарства) та підприємства- правонаступники КСП [3, с. 270]. До кола суб'єктів паювання входять: селяни – колишні члени КСП (вони одночасно є суб'єктами, в інтересах яких здійснюється паювання взагалі); підприємство, яке за радянських часів було колективним господарством; підприємство- правонаступник (тіньові інтереси якого полягають у

тому, щоб залишити селян взагалі без майна або з неліквідним майном).

Визначивши суб'єктів правовідносин у сфері паювання майна, маємо змогу надати характеристику суб'єктів таких правовідносин. Вони мають певну класифікацію (визначається, які особи й організації є самостійними носіями прав і обов'язків [4, с. 33]; певні ознаки (особливості, що відрізняють суб'єктів правовідносин у сфері паювання майна від інших); певну сукупність прав та обов'язків (правоздатність і дієздатність суб'єкта правовідносин у сфері паювання майна). Така класифікація відповідає критеріям речових і виключних відносин, отже, за своєю юридичною природою ці правовідносини є абсолютними. У зазначених відносинах селянам – колишнім членам КСП протистоїть не визначене коло осіб, які повинні утримуватися від неправомірних посягань на чуже майно та не перешкоджати уповноваженим органам здійснювати їх права. Отже, третя група суб'єктів правовідносин зобов'язана здійснити паювання в інтересах першої групи, а перша, у свою чергу, має право на отримання майнового паю. В таких правовідносинах сутність суб'єктивного права зводиться до права на чужу поведінку [5, с. 21]. Юридичні норми встановлюють права й обов'язки суб'єктів правовідносин не взагалі, а стосовно визначеного об'єкта, з приводу якого і виникають ці правовідносини. В силу цього характер суб'єктивних прав та обов'язків учасників кожних конкретних правовідносин перебуває у прямій залежності від специфіки предмета, що виступає як об'єкт цих правовідносин [6, с. 65]. Крім того, предметом правовідносин у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств є речі, що додатково підкреслює абсолютний характер цих правовідносин.

Особливістю правовідносин у сфері паювання майна, є присутність у суб'єктів правовідносин спеціальної правосуб'єктності, зміст якої залежить від таких ознак:

- громадянство України (правовий зв'язок між фізичною особою й Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках);
- належність до трудового колективу колишнього колективного сільськогосподарського підприємства (індивідуально визначеними суб'єктами паювання майна є працівники КСП);
- членство у КСП (паювання майна КСП проводиться із числа його членів);
- досягнення 16 річного віку (згідно з Законом України «Про колективне сільсько-

господарське підприємство» від 14.02.1992 р., особа може бути членом КСП з 16-річного віку);

- належність до переліку суб'єктів «приватизаційних» відносин (або колективної власності) згідно з Земельним кодексом України 1992 р.;

- умова за якої підприємство створено на базі колгоспу;

- виникає з моменту створення (реєстрації в єдиному державному реєстрі юридичних і фізичних осіб підприємств). Слід зазначити, що правосуб'єктність може бути не лише у фізичних осіб – членів колективного сільськогосподарського підприємства. Суб'єктами паювання також є юридичні особи. У такому випадку їх правосуб'єктність виникає з моменту створення.

Як вже зазначалось, одним із необхідних елементів правовідносин є їх об'єкт. Питання щодо об'єкта правовідносин у системі паювання майна сільськогосподарських підприємств є найскладнішим. Об'єкт правовідносин у його загальному значенні науковці розуміють по-різному. Одні вважають, що це предмет матеріального світу, будь-які блага, а інші наполягають на тому, що об'єктом правовідносин є те, з приводу чого виникає та здійснюється суспільний зв'язок [7, с. 181]. Ми вважаємо, що обидва підходи мають раціональне «зерно», але дотримуємося другої точки зору. Неважко помітити, що всі правовідносини у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств складаються з приводу певного майнового блага та містять у собі властивості задовольняти потреби суб'єктів паювання.

Основним критерієм об'єкта правовідносин у сфері паювання є його оборотоздатність, тобто можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином. З огляду на те, що правовідносини у сфері паювання майна сільськогосподарських підприємств мають процесуальний характер, можна виділити кінцевий об'єкт таких правовідносин – майно. Законодавець використовує цей термін для загального позначення об'єкта правовідносин у цій сфері [8, с. 71]. У чинних нормативно-правових актах майно визначається таким чином:

- це матеріальні цінності, які відповідно до чинного законодавства віднесені до основних засобів (фондів);
- це матеріальні активи, які відповідно до чинного законодавства віднесені до основних засобів (фондів);

• це речі матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного й юридичного характеру; вони можуть бути вилучені з володіння законного власника або пошкоджені чи знищені;

• це матеріальні активи, які відповідно до нормативно-правових актів віднесені до основних фондів (засобів), та об'єкти незавершеного будівництва (незавершені капітальні інвестиції в необоротні матеріальні активи);

• це матеріальні активи, які відповідно до нормативно-правових актів віднесені до основних засобів;

• це матеріальне, або виражене в правах, рухоме чи нерухоме, та правові документи або документи, що підтверджують право на таке майно або частку в ньому.

Також слід брати до уваги, що необхідним є розгляд особливості майна як об'єкта правовідносин у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств шляхом його поділу на види: вироблена продукція, цінні папери, грошові кошти, будівлі та споруди (у тому числі їх невід'ємні частини), машини, транспортні засоби, обладнання, цілісні майнові комплекси всіх форм, трактори, тваринницькі приміщення й обладнання для них, поголів'я тварин, насінневий фонд, корми для тварин.

Щоб визначити об'єкт паювання майна колективних підприємств, одного тільки аналізу чинних нормативно-правових актів замало. Необхідно звернутися до теоретичних надбань. В юридичній науці майно визначають як сукупність майнових, тобто тих, що підлягають грошовій оцінці, юридичних відносин, в яких перебуває особа. За таких обставин зміст майна з юридичної точки зору є, з одного боку, сукупністю речей, що належать особі на праві власності, права на чужі дії, а з іншого – сукупність зобов'язань, покладених на особу. Відносини першого роду визначають активну складову майна, сума відносин другого роду – пасивна складова майна [9, с. 223]. Дуже важливим є той факт, що об'єкти пасивної складової майна не можуть бути об'єктом паювання (у зв'язку з неможливістю розгляду їх як об'єктів матеріального світу (речі) або майнових прав) [10, с. 107]. За такої ситуації у суб'єкта паювання відсутня економічна вигода, а це означає відсутність економічної основи зобов'язань паювання, що, у свою чергу, унеможливує визначення сукупності зобов'язань, що покладені на особу як об'єкт паювання.

Проведений аналіз свідчить, що майном суб'єктів колективних сільськогосподарських підприємств можна вважати не тільки

матеріальні та нематеріальні активи. До складу майна необхідно включати і пасиви. Це дозволяє розглядати майно як багатофункціональний об'єкт паювання і визначити такі його функції:

• економічну (використовується для формування пайового фонду);

• соціальну (використовується для задоволення потреб суб'єктів паювання).

Слід зазначити, що жоден інший об'єкт не здатен виконувати ці функції. Таким чином, *майно – це виключний об'єкт правовідносин щодо паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств*. Викладене дозволяє стверджувати, що *об'єкт правовідносин у сфері паювання майна сільськогосподарських підприємств – це майно, з приводу якого виникають правовідносини у суб'єктів паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств*.

Висновки

Суб'єктами правовідносин у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств є окремі індивіди (селяни – колишні члени колективного господарства) й організації, напрям діяльності яких був пов'язаний з колективним сільським господарством (колгоспи), та підприємства- правонаступники, які на підставі своєї правосуб'єктності реалізують суб'єктивні права й обов'язки.

Об'єктом правовідносин у сфері паювання є майно, з приводу якого виникають правовідносини у суб'єктів паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств. Майно, у свою чергу, можна поділити на види (цінні папери, грошові кошти, будівлі та споруди, у тому числі їх невід'ємні частини, машини, транспортні засоби, обладнання, цілісні майнові комплекси всіх форм, трактори, тваринницькі приміщення й обладнання для них, поголів'я тварин, насінневий фонд, корми для тварин).

Зміст правосуб'єктності у сфері паювання майна залежить від низки чинників: громадянства України; належності до трудового колективу колишнього колективного сільськогосподарського підприємства; членства у КСП; досягнення 16-річного віку; належності до переліку суб'єктів приватизаційних відносин (або колективної власності); від умови, за якої підприємство створене на базі колгоспу; виникає з моменту створення (реєстрації в єдиному державному реєстрі) юридичних і фізичних осіб підприємств.

Правовідносини у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств мають певну класифікацію: правовідносини, що виникають із прийняттям рішення вищого статутного органу підприємства; правовідносини, що виникають у зв'язку з членством у колективному сільськогосподарському підприємстві; правовідносини, що виникають у зв'язку з наявністю трудового внеску у колективне сільськогосподарське підприємство; правовідносини, що виникають у зв'язку з включенням осіб до переліку, яким надається право на майновий пай; правовідносини, що виникають у зв'язку з формуванням пайового фонду; правовідносини, що виникають із приводу обчислення індивідуального майнового паю членів колективного сільськогосподарського підприємства. Отже, правовідносини у сфері паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств є абсолютними.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

This article analyzes the subjects and objects of relations in the sphere of property carve collective agricultural enterprises. Investigated, in particular the concept of legal entities in the carve-up of the property, their classification.

Статья посвящена анализу субъектов и объектов правоотношений в сфере паевания имущества коллективных сельскохозяйственных предприятий, исследованию понятия «субъекты правоотношений в сфере паевания имущества», их классификации.

Список використаних джерел

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – Х., 2002. – 160 с.
2. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс. – К., 2010. – 264 с.
3. Аксенюк Г. А. Общая теория советского земельного права. – М., 1983. – 357 с.
4. Мицкевич А. В. Субъекты советского права. – М., 1962. – 215 с.
5. Майданик Р. А. Цивільні відносини: поняття та види // Право України. – 2009. – № 8. – С. 20–27.
6. Дудин А. П. Диалектика правоотношений. – Саратов, 1983. – 121 с.
7. Цивільне право / За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х., 2012. – Т. 1. – 656 с.
8. Цивільне право України / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін.; За ред. Р. О. Стефанчука. – К., 2005. – 448 с.
9. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). – М., 1995. – 342 с.
10. Інтелектуальна власність в Україні: правові засади та практика: У 4 т. / За ред. О. Д. Святоцького. – К., 1999. – 315 с.

УДК 349.4

Ігор Сащенко,*здобувач кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС

У статті досліджуються правові засади інвестицій у соціальний розвиток села за законодавством ЄС, аналізується Спільна аграрна політика ЄС, обґрунтовується доцільність використання зарубіжного досвіду у сфері правового регулювання інвестицій у соціальну сферу села.

Ключові слова: інвестиції, соціальний розвиток села, спільна аграрна політика, структурні фонди.

Аналіз вітчизняного законодавства щодо інвестицій у соціальну сферу села свідчить про необхідність його вдосконалення, в тому числі шляхом залучення зарубіжного досвіду. В умовах прагнення України стати членом ЄС важливого значення набуває дослідження Спільної аграрної політики в аспекті регулювання соціального розвитку села та залучення інвестицій у цю сферу.

Політика Європейського Союзу стосовно вирішення соціальних проблем у сільських регіонах не завжди була виваженою. Так, із метою адаптації аграрного сектора Європейського Союзу до світових трансформаційних процесів країни-члени розробили Спільну аграрну політику (далі – САП), основні цілі якої закладені ще в Римському договорі 1957 р., серед яких: підвищення продуктивності сільського господарства через сприяння технічному прогресу, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва й оптимального використання виробничих чинників, зокрема робочої сили; забезпечення належного рівня життя сільськогосподарської спільноти, збільшення особистого прибутку людей, які працюють у сільському господарстві; стабілізація ринків, забезпечення доступності постачання; створення умов, за яких постачання надходило би до споживача за прийнятними цінами [1].

У цьому ж Договорі передбачалася з метою опрацювання загальних настанов спільної сільськогосподарської політики, необхідність скликати конференцію держав-членів, аби порівняти їх сільськогосподарські політики, зокрема через зіставлення їх ресурсів і потреб. Враховуючи роботу Конференції, Комісії, після консультацій з Економіко-соціальним комітетом, належало впродовж двох років від часу, коли цей Договір набуде чин-

ності, подати пропозиції щодо розроблення та реалізації спільної сільськогосподарської політики.

Така конференція відбулась у 1958 р. у м. Стреза (Італія), на яку були запрошені експерти, зокрема, члени Комісії, шість міністрів сільського господарства, представники спілок фермерів і національних експертів. На конференції були викладені детальні пропозиції, які представлені в червні 1960 р. і спрямовувалися на: забезпечення єдності ринку, заснованого на вільному переміщенні сільськогосподарської продукції; скасування бар'єрів у торгівлі; організацію ринків за видами продукції з поступовим вирівнюванням цін; встановлення фінансової солідарності. Таким чином, Постановою Ради ЄЕС № 728/70 від 14.01.1962 р. щодо фінансування АПК передбачалася організація шести загальних сільськогосподарських ринків (круп, свинини, яєць, м'яса птиці, фруктів та овочів, вина), введені правила конкуренції, встановлено графік для надання допомоги при виробництві молочних продуктів, яловичини та телятини, цукру, інших заходів для налагодження торгівлі всередині Співтовариства, створено Європейський фонд гарантування та розвитку сільського господарства (EAGGF) для фінансування програм САП.

Таким чином, перші десятиліття існування САП були спрямовані виключно на підтримку сільськогосподарських цін, за рахунок чого збільшився обсяг виробництва сільськогосподарської продукції і тим самим була досягнута ключова ціль – забезпечення продовольчої безпеки. Проте швидкі темпи виробництва сільськогосподарської продукції призвели до нової проблеми – її перевиробництва, а тому політика 70–80-х років була спрямована на контроль надлишку продукції

шляхом консервативної цінової політики та запровадження квот. У зв'язку з цим питанням соціального розвитку села особлива увага не приділялася.

Лише у 1988 р. Європейська комісія опублікувала документ «Майбутнє сільської громади», де вперше акцентувалася увага на необхідності розроблення Європейської політики сільського розвитку, в якому визнавалися проблеми соціально-економічної нерівності між регіонами, диспропорції розвитку міста та села, бідність, міграція та безробіття сільських жителів. Задля подолання зазначених проблем вказувалося на необхідність розроблення та запровадження заходів, зокрема через стимулювання диверсифікації сільської економіки, для розвитку нових видів діяльності, розроблення общинного підходу до вирішення проблем сільської місцевості із залученням місцевих ініціатив, проведення інформаційно-просвітницької діяльності, створення та впровадження об'єктів нової інфраструктури, запровадження заходів у галузі освіти та професійного навчання, розроблення комплексних програм розвитку сільських районів через залучення сільських громад у процес вирішення нагальних проблем. Цим документом запроваджувався диференційований принцип розвитку сільських територій, відповідно до поділу їх на три категорії [2]:

- сільські території з високим антропогенним та економічним навантаженням (знаходяться поблизу великих міст), проблема яких полягає в необхідності відновлення порушених ландшафтів і навколишнього середовища, пошкоджених унаслідок заходів, спрямованих на інтенсифікацію розвитку сільського господарства;

- деградовані сільські території, основна проблема яких демографічна – міграція населення, старіння, високий рівень смертності населення;

- особливо деградовані сільські території (у гірській місцевості, на островах), проблема яких пов'язана з обмеженою можливістю запровадження диверсифікації сільської економіки.

Таким чином, Єврокомісія запровадила так звану політику зближення на принципі концентрації, відповідно до якого фонди, що фінансували цю політику, повинні зосередитися на чітко вибраних пріоритетних напрямках, яких до 1999 р. було сім [3, с. 8]:

- сприяння розвитку і структурній перебудові регіонів, розвиток яких відстає;

- конверсія регіонів, прикордонних регіонів або частини регіонів (включаючи робочі райони та міські громади), які серйозно постраждали від промислового спаду;

- боротьба з тривалим безробіттям і сприяння інтеграції молодих людей та осіб, уразливих до виключення з ринку праці, у трудове життя;

- сприяння адаптації працівників до промислових змін, включаючи зміни в системі виробництва;

- сприяння сільському розвитку шляхом прискорення адаптації сільськогосподарських структур відповідно до вимог реформи САП;

- сприяння сільському розвитку шляхом надання допомоги розвитку та структурній перебудові сільських територій;

- сприяння розвитку та структурній перебудові регіонів, в яких надзвичайно низька густина населення.

Після оприлюднення концепції сталого розвитку та з прийняттям «Повістки дня на XXI століття», аграрна політика ЄС змінила свій вектор, визнавши необхідність не лише економічного розвитку, а й екологічного та соціального. Оновлення САП розпочалося внаслідок реформи МакШеррі (1992 р.), основними цілями якої були: зниження цінової підтримки; запровадження компенсаційних виплат; жорсткий контроль над виробництвом продукції; захист навколишнього середовища та зосередження уваги на розвитку сільських територій.

Реформа МакШеррі мала подвійну мету: обмежити виробництво сільськогосподарської продукції та закріпити за фермерами статус охоронців природних ресурсів. Фермерам встановили суворі екологічні стандарти, але й надавали фінансову підтримку, якщо вони: суттєво зменшували використання мінеральних добрив і хімікатів або запроваджували чи продовжували вести органічне виробництво; переходили на екстенсивні методи виробництва в рослинництві та тваринництві; допомагали підтримувати сільські території; тривалий час не обробляли землю через екологічні причини; надавали землю для суспільного доступу та відпочинку [4]. Проте ця реформа не була розрахована на розвиток сільських територій, вона була лише передумовою для розроблення подальших програм. Оскільки в регулюванні соціального розвитку сільських територій Європейський Союз пішов дещо іншим шляхом, основний пріоритет надавався не регіональним програмам, а місцевим ініціативам, які мали фінансувати спеціально створені фонди на конкретні цілі. Задля цього розроблені такі проекти, як LEADER I, LEADER II, LEADER +. Основна ідея їх полягала в тому, що соціальний розвиток села повинен відбуватися за допомогою співпраці органів влади з місцевим населенням, так званий принцип розвитку соціальної сфери знизу-вгору, де основна роль належить ініціативі громадськості. Оскільки визнавалося, що сільські мешканці докорінно знають проблеми своїх регіонів, вони повинні брати активну участь в їх розбу-

дові. Тому ці проекти засновані на відборі найкращих місцевих планів розвитку сільських територій та їх фінансовій підтримці.

Програма LEADER I (1991–1994 рр.) була спрямована на: розвиток і структурну перебудову регіонів, розвиток яких відстає; сприяння сільському розвитку шляхом надання допомоги розвитку та структурній перебудові сільських територій. Ця програма була розрахована на обмежену кількість сільських територій – лише 217, з бюджетом фінансування 417 млн євро. Результатом запровадження програми стало активне залучення місцевого населення; була реалізована нова модель сільського розвитку, внаслідок чого з'явилися ознаки майбутньої впевненості в розвитку сільських територій; вдалося здійснити заходи з диверсифікації сільської економіки.

Програма LEADER II була розрахована на 1994–1999 рр. та передбачала досягнення таких цілей: сприяння розвитку і структурній перебудові регіонів, розвиток яких відстає; сприяння сільському розвитку шляхом надання допомоги розвитку і структурній перебудові сільських територій; сприяння розвитку та структурній перебудові регіонів, в яких густота населення є надзвичайно низькою. Ця програма була розрахована більш як на 1000 сільських територій з бюджетом в 1,755 млрд євро. Наслідком реалізації програми стало широке залучення громадськості до проблем вирішення сільських територій (програма була розрахована на 50 % сільських територій ЄС); спостерігалася активна участь державних органів у процесі сільського розвитку, проводилося ефективне тестування транснаціонального співробітництва задля кращої інтегративної співпраці.

LEADER + (2000–2006 рр.) розрахована на розвиток усіх сільських територій з бюджетом у 2,02 млрд євро [5]. Ця програма дозволила розвивати сільські регіони завдяки диференційованому підходу до різних сільських регіонів, на основі принципу «змінюваної геометрії» та сприяла високій конкурентоспроможності сільських територій Європейського Союзу.

Нова політика сільського розвитку була запроваджена з прийняттям Європейською комісією 16.07.1997 р. документа «Порядок денний 2000 для зміцнення та розширення Союзу», в основу якого закладена ідея підтримки сільського розвитку через досягнення таких цілей: підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства через підтримку реструктуризації, розвиток інновацій; поліпшення стану навколишнього середовища та сільської місцевості; підвищення якості життя в сільських районах і заохочення диверсифікації економічної діяльності.

Прийнятий документ містив окремий розділ «Сільський розвиток», де передбачалося, що спільна аграрна політика, крім економічного розвитку сільських територій, мала більше уваги приділяти соціальному й екологічному розвитку, оскільки визнавалася необхідність вирішення демографічних проблем, проблем зайнятості на селі та старіння населення. Підтверджувалася необхідність фінансування процесу диверсифікації сільської економіки через розвиток нових видів діяльності, зокрема виробництво з відновлюваної сировини для непродовольчих цілей, що відкриває нову можливість для сільського та лісового господарства, сприяє створенню робочих місць у сільській місцевості, забезпеченню справедливого рівня життя для сільськогосподарського співтовариства тощо.

У цьому контексті питання диференціації, перерозподілу підтримки доходів фермерів і збереження стійкого сільського господарства набувають все більшого значення, у тому числі з точки зору соціальної згуртованості. Створення додаткових або альтернативних можливостей отримання доходу та зайнятості для фермерів і їх сімей, на фермах і поза фермами залишається однією з основних цілей на майбутнє. Сільські райони є багатофункціональними, і фермери повинні використовувати всі можливості для сільських підприємців, зокрема через необхідність у всіх сільських районах підвищити конкурентоспроможність сільськогосподарського сектора й економічну диверсифікацію сільського господарства.

Комісія пропонує здійснювати прямі виплати, уникаючи будь-якої перекомпенсації. Існуючі соціальні інвестиції (підтримка навколишнього середовища, заліснення, достроковий вихід на пенсію) доповнюються фінансовою підтримкою сільських регіонів, що відстають у своєму розвитку. Всі ці заходи застосовуватимуться по горизонталі та будуть реалізовані на децентралізованій основі. Фінансування зазначених заходів передбачалося з Європейського сільськогосподарського фонду управління та гарантування (EAGGF), Європейського фонду регіонального розвитку (ERDF), Соціального фонду [6].

Правові засади соціального розвитку сільських територій на період 2007–2013 рр. визначені Постановою Ради ЄС «Про підтримку сільських територій через Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських територій» від 20.09.2005 р. № 1698/2005. Ключова ідея її була спрямована на вирішення соціальних проблем на селі шляхом запровадження спеціального органу Європейського сільськогосподарського фонду для розвитку сільських районів (EAFRD) задля фінансування соціальної сфери села. Цим

документом передбачалися чотири ключові цілі:

- підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської та лісової галузі шляхом інвестицій, спрямованих на підвищення ефективності переробки та збуту на етапах створення первинної продукції, вдосконалення і розвиток інфраструктури, пов'язаної з розвитком і адаптацією сільського та лісового господарства, відновлення потенціалу сільськогосподарського виробництва, пошкоджених в результаті стихійних лих та внесення відповідних схем профілактики, заходи, спрямовані на підвищення якості виробництва та продукції, надання допомоги фермерам в адаптації до законодавства ЄС; частково компенсуючи додаткові витрати або втрати доходів внаслідок нових обов'язків;

- поліпшення стану навколишнього середовища та сільської місцевості шляхом підтримки сталого розвитку, заохочення фермерів і власників лісів застосовувати методи землекористування, сумісні з необхідністю збереження навколишнього природного середовища, ландшафту та захисту і поліпшення природних ресурсів. Допомога також охоплює підтримку невиробничих інвестицій, пов'язаних із досягненням агро- або лісових екологічних зобов'язань або досягненням інших цілей агроекологічних, а також заходів, спрямованих на поліпшення лісових ресурсів з екологічною метою (підтримка першого заліснення сільськогосподарських земель, створення системи агролісомеліорації або відновлення лісового потенціалу та запобігання стихійним лихам);

- підвищення якості життя в сільських районах і диверсифікація сільської економіки через диверсифікацію в бік несільськогосподарських видів діяльності, підтримку створення та розвитку мікропідприємств, розвиток і захист туризму, фінансування створення та відновлення об'єктів соціальної інфраструктури, здійснення заходів із збереження й ефективного використання сільської спадщини, розроблення та реалізацію місцевих стратегій розвитку;

- фінансова підтримка програми LEADER, заснованої на місцевих стратегіях розвитку на основі державно-приватного партнерства (місцеві ініціативні групи). Стратегії застосовуються до чітко визначених сільських те-

риторій, принаймні для досягнення однієї з трьох попередніх цілей.

Задля реалізації цього проекту Європейським фондом регіонального розвитку (EARDF) виділено з бюджету 96 млрд євро на період 2007–2013 рр., або 20 % із коштів, виділених на САП [7].

Висновки

Аналіз законодавства із соціального розвитку сільських територій ЄС дає підстави стверджувати, що основними механізмами вирішення соціальних проблем є: інвестування соціальної сфери через спеціально створені структурні фонди; фінансова допомога сільським територіям залежно від їх типології (диференційований підхід); підтримка місцевих ініціатив на основі приватнопублічного партнерства. Використання досвіду ЄС має важливе значення для організаційно-правового забезпечення інвестування в соціальний розвиток села України.

Список використаних джерел

1. *Договір* про заснування Європейської спільноти від 25.03.1957 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017.
2. *THE FUTURE OF RURAL SOCIETY* European Commission – P/88/10027/07/1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/crisis-years-1980s/com88-501_en.pdf.
3. *Розвиток* сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України. – Л., 2012. – 216 с.
4. *Зоря С., Нів'євський О.* Еволюція Спільної аграрної політики: Наслідки для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/ua/publications/consultancy_work/?pid=1740.
5. *Birth of a European rural development policy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/dossier_p/en/dossier/chap1.pdf.
6. *Agenda 2000* Strengthening and widening the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/agenda-2000/com99-22_en.pdf.
7. *COUNCIL REGULATION (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32005R1698>.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2014 р.

The article deals with the legal principles of investment in social development of the village by EU legislation, analyzed the Common Agricultural Policy of the EU, the expediency of the use of foreign experience in the field of legal regulation of investments in the social sector of the village.

В статті досліджуються правові основи інвестицій в соціальне розвиток села по законодавству ЄС, аналізується Обща аграрна політика ЄС, обґрунтовується целесообразність використання зарубіжного опыта в сфері правового регулювання інвестицій в соціальну сферу села.

УДК 338.48

Ірина Маркіна,*д-р екон. наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародного співробітництва,
завідувач кафедри менеджменту і адміністрування
Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка*

УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОЮ ТУРИЗМУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розкривається сутність поняття «безпека туризму», обґрунтовується необхідність розроблення та реалізації скоординованих заходів у напрямі вирішення проблеми забезпечення безпеки в туризмі.

Ключові слова: безпека туризму, Всесвітня туристична організація, міжнародний туризм, ризик, управління безпекою.

Туризм вже давно перетворився із виду відпочинку на потужну індустрію, що включає в себе різноманітні види туристичної діяльності. Практика сьогодення свідчить, що туризм суттєво впливає на різні аспекти життєдіяльності сучасного суспільства, а його стійкий розвиток сприяє розширенню культурного та соціально-економічного співробітництва на рівні країн.

У багатьох країнах світу туризм відіграє важливу роль у формуванні валового внутрішнього продукту, забезпеченні зайнятості населення, поповненні бюджету різних рівнів, сприяє притоку іноземних капіталів і швидкому розвитку таких суміжних галузей економіки, як будівництво, зв'язок, транспорт, сільське господарство та виробництво споживчих товарів.

Оцінюючи найважливіші чинники, що впливають на рівень розвитку індустрії туризму в 140 країнах світу, експерти Всесвітнього економічного форуму у Давосі кожні два роки складають рейтинг максимально привабливих для розвитку туризму країн, результати якого традиційно оприлюднюються у мережі Інтернет. Згідно з останніми даними, у 2013 р. світовими лідерами у секторі подорожей і туризму були Швейцарія, Німеччина, Австрія, Іспанія, Великобританія, США, Франція, Канада, Швеція і Сингапур [1]. Під час складання цього рейтингу експерти оцінювали політику урядів різних країн світу у галузі туризму, їх здатність забезпечити безпеку туризму, належні санітарні умови проживання та харчування туристів, розвиток транспортної інфраструктури, національний колорит, наявність комфортабельних готелів, екологію, кадровий потенціал.

Оскільки Україна у згаданому рейтингу посіла лише 76 місце і опинилася у середині списку досліджуваних країн, можна зробити висновок про те, що наша держава є досить привабливою для туристів, однак у ній існує низка невирішених проблем, які стримують подальший розвиток туристичної галузі. Це, насамперед, низький рівень розвитку інфраструктури і низький рівень безпеки туризму. За цим показником Україна опинилася вже на 77 місці із 140 можливих позицій у рейтингу. Тому проблема управління безпекою у туризмі набуває все більшої актуальності для нашої держави, як і для інших країн світу, що і зумовило нагальність проведеного дослідження.

Значний внесок у дослідження тих чи інших аспектів розвитку вітчизняного та міжнародного туризму зробили такі відомі вчені, як О. Бартошук, Т. Божидарнік, В. Воскресенський, Ю. Джаладян, Є. Окладнікова, В. Пазенок, О. Трохимець, Л. Устименко та багато інших. Разом із тим, незважаючи на широкий спектр наукових праць, в умовах глобалізації світової економіки проблеми управління безпекою туризму все ще залишаються дискусійними та потребують подальшого вивчення.

Метою цієї статті є розкриття сутності поняття «безпека туризму» та визначення можливих напрямів вирішення проблем управління безпекою туризму в умовах глобалізації.

На початку XXI ст. туризм став одним із основних напрямів соціально-культурної та політичної діяльності, атрибутом соціального прогресу, розвитку більшості держав і регіонів світу. Туризм і безпека тісно пов'язані

між собою, суттєво доповнюють один одного. З одного боку, туризм потребує забезпечення безпеки, оскільки відома Сеульська декларація «Мир і туризм», прийнята Генеральною асамблеєю Всесвітньої туристичної організації у 2001 р., констатувала, що безпека і захист туристів мають стати пріоритетом у кожній з країн – членів Всесвітньої туристичної організації [2, с. 65]. Тому будь-які загрози, спрямовані проти туристів і працівників туристичної галузі, а також навмисне руйнування туристичних об'єктів, об'єктів культурно-історичної спадщини мають переслідуватися законом. З іншого боку, міжкультурні зв'язки, що виникають у процесі міжнародного туристичного обміну, є важливим чинником забезпечення глобальної безпеки, оскільки вони всебічно сприяють створенню атмосфери довіри та повного взаєморозуміння між різними народами. Це означає, що туризм є справжньою рушійною силою розвитку національних економік, гарантією дотримання основних прав і свобод людини на національному та міжрегіональному рівнях.

Державне регулювання діяльності з організації відпочинку громадян, а також створення умов для їх комфортних і безпечних подорожей у перспективі мають стати пріоритетами державної політики будь-якої країни світу. Це означає, що сучасні держави у рамках реалізації туристичної політики мають всебічно сприяти подорожам громадян шляхом створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму та забезпечення безпеки особистості, суспільства, держави в цілому.

У ході нашого дослідження виявлено, що у зарубіжному законодавстві та правовій теорії для позначення категорії «безпека» використовується два англійські терміни: «safety» і «security». Перший із них, як правило, вживається для позначення безпеки послуг із точки зору їх технічного чи іншого матеріального змісту (безпека будівель і споруд, протипожежна безпека, безпека харчової продукції тощо). З цим поняттям нерозривно пов'язане поняття «ризик», який може бути допустимим і неприйнятним.

Категорія «security» – динамічний елемент, пов'язаний із загрозами, що виникають через діяльність людей, а не навколишнього середовища. Як правило, ці загрози досить складно передбачити, оскільки до них відносяться криміногенна та військово-політична небезпека, акти незаконного втручання на транспорті тощо.

Загалом, безпека туризму – багатогранне соціальне явище, що характеризує певний рівень захищеності сфери туризму як системного утворення від різних внутрішніх і зовнішніх загроз. Безпека туризму включає в

себе властивість туристичної системи й її підсистем бути безпечними для оточуючих, тобто не завдавати загроз особистості безпеці громадян, навколишньому середовищу, матеріальним і духовним цінностям суспільства, а також основоположним елементам держави, тобто її суверенітету та територіальній цілісності.

Практика міжнародного туризму свідчить про те, що із збільшенням кількості туристів і розширенням географії туристичних поїздок особливо важливого значення набувають питання забезпечення безпеки туризму на глобальному рівні. Зокрема, з метою боротьби з міжнародним тероризмом і позбавлення його організаційної та фінансової підтримки Державний департамент США час від часу публікує на своїй офіційній інтернет-сторінці (<http://www.travel.state.gov>) рекомендації для громадян утримуватися від поїздок до потенційно небезпечних країн. За версією журналу Forbes [3], до цього рейтингу найчастіше потрапляють такі країни, як Сомалі, Афганістан, Ірак, Конго, Пакистан, Сектор Газа, Ємен, Зімбабве, Алжир і Нігерія.

Забезпечення безпеки міжнародного туристичного обміну зумовило необхідність правової регламентації діяльності спеціалізованих міжнародних організацій та інститутів. Для цього функціонує низка міжнародних туристичних організацій, які визначають основні напрями розвитку індустрії туризму у світі, займаються розробленням основних принципів туристичної діяльності, встановлюють міжнародні норми та стандарти, сприяють співробітництву країн у галузі забезпечення безпеки туризму. На сьогодні у світі існує чимало таких міжнародних туристичних організацій різного профілю діяльності (табл. 1), координатором роботи яких виступає Всесвітня туристична організація.

Як свідчить табл. 1, правове регулювання міжнародного туризму на багатосторонній основі здійснюється, перш за все, у рамках Організації Об'єднаних Націй, на яку покладено основне завдання з встановлення міжнародного співробітництва у вирішенні актуальних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру. Низка міжнародних договорів, конвенцій і декларацій, прийнятих ООН, формують основу міжнародно-правового регулювання системи безпеки міжнародного туризму (табл. 2).

Дані табл. 2 дозволяють стверджувати, що обговорення тих чи інших аспектів багатогранної проблеми управління безпекою туризму на форумах і міжнародних конференціях завжди привертає увагу світової спільноти. Тому стратегічною метою управління безпекою туризму має бути досягнення сферою туризму такого рівня захищеності, який,

Таблиця 1

**Діяльність міжнародних організацій у сфері управління безпекою туризму
(узагальнено автором)**

Найменування організації	Функціональні завдання у галузі забезпечення безпеки туризму
Міжнародна організація праці (ILO)	Забезпечення стабільності у світових цінах на найважливіші товари та послуги, сприяння стійкому обсягу міжнародної торгівлі Діяльність із забезпечення безпеки умов праці
Міжнародна асоціація повітряного транспорту (IATA)	Об'єднання авіакомпаній світу, що виконують міжнародні рейси, з метою забезпечення безпеки польотів і надійності авіаційної техніки Уніфікація документів, умов перевезення пасажирів і багажу з метою підвищення безпеки авіаперельотів
Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (UNESCO)	Сприяння спрощенню забезпечення безпеки на об'єктах природної та культурної спадщини Сприяння зміцненню миру та безпеки шляхом розширення співпраці різних народів світу у галузі освіти, науки і культури з метою дотримання загальної справедливості та законності
Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO)	Розроблення міжнародних санітарних норм і рекомендацій для осіб, які здійснюють міжнародні поїздки Співпраця з національними туристичними адміністраціями у галузі надання інформації про карантинні захворювання всім заінтересованим особам
Організація економічної співпраці та розвитку (OECD)	Сприяння розвитку світової торгівлі (у тому числі торгівлі послугами) на багатосторонній основі відповідно до міжнародних зобов'язань Досягнення високих темпів безперервного економічного розвитку, підвищення рівня життя населення шляхом забезпечення фінансової стабільності та безпеки

Таблиця 2

**Відображення основних аспектів проблеми забезпечення безпеки туризму
у міжнародних документах (узагальнено автором)**

Назва документа	Місце і час прийняття	Основні положення
Загальна декларація прав людини [4]	Нью-Йорк (США), 1948 р.	Стаття 24. Кожна людина має право на відпочинок і вільний час, включаючи розумне обмеження робочого часу і періодично оплачувані відпустки Стаття 27. Кожна держава несе основну відповідальність і зобов'язання захищати всі права і свободи людини
Манільська декларація із світового туризму [5]	Маніла (Філіппіни), 1975 р.	Всесвітня туристична організація включає в програму своїх дій питання вивчення безпеки туризму у світі, існуючих норм і практики в даній галузі, а також формування загальних рекомендацій для їх узагальнення та підвищення безпеки туристичних поїздок
Хартія туризму [6]	Мадрид (Іспанія), 1985 р.	Стаття 4. Державам слід: забезпечувати безпеку туристів і їхнього майна за допомогою превентивних заходів; надавати якомога кращі умови гігієни і доступу до служб охорони здоров'я, а також попередження інфекційних захворювань і нещасних випадків; не допускати прояву дискримінаційних заходів по відношенню до туристів

Продовження табл. 2

Назва документа	Місце і час прийняття	Основні положення
Гаазька декларація із світового туризму [7]	Гаага (Нідерланди), 1989 р.	Принцип 7. Безпека, захист туристів і повага їх честі та гідності є безперечною умовою розвитку туризму. Тому держави в рамках своїх політичних систем мають сприяти реалізації в життя своєї політики у галузі безпеки і захисту туристів
Глобальний етичний кодекс туризму [8]	Сантьяго (Чилі), 1999 р.	Стаття 1. Завдання влади приймаючої сторони – забезпечити захист туристів і їх власності. Іноземні туристи мають бути забезпечені необхідною інформацією, попередженнями, охороною, страховкою та допомогою у задоволенні їх споживчих потреб. Будь-які напади на туристів мають бути попереджені та покарані відповідно до вимог національного законодавства

з одного боку, дозволить забезпечити стійке зростання внутрішнього та міжнародного туристичного обміну шляхом надання громадянам якісних, доступних і безпечних послуг, а з іншого – сприятиме зміцненню національної безпеки.

Результати вивчення особливостей функціонування туристичної галузі у світі свідчать, що зміст діяльності кожної держави в цьому аспекті полягає в підтримці правових та інституційних механізмів, а також ресурсних можливостей на рівні, що відповідає інтересам забезпечення безпеки туризму, у тому числі:

- прогнозування, виявлення, аналіз і оцінка загроз безпеці туризму;
- визначення основних напрямів державної політики та стратегічне планування в галузі забезпечення безпеки туризму;
- правове регулювання в галузі забезпечення безпеки;
- розроблення та застосування комплексу оперативних і довготривалих заходів щодо виявлення, попередження й усунення загроз безпеки туризму, локалізації та нейтралізації наслідків їх прояву;
- фінансування витрат на забезпечення безпеки туризму, контроль за цільовим використанням виділених коштів;
- міжнародне співробітництво у напрямі забезпечення безпеки туризму.

Викладене свідчить, що безпека туризму має бути заснована на ретельно продуманій, цілеспрямованій і комплексній системі заходів із метою створення таких умов, за яких будь-яка неприємна ситуація з туристом взагалі не могла б відбутися.

Аналіз позитивного досвіду створення подібних систем безпеки, які сьогодні існують у великих містах світу, дозволив до його складу включити:

- створення інформаційних пунктів у місцях прибуття іноземних туристів в аеро-

портах, на вокзалах та інших прикордонних пунктах для надання їм консультаційної й іншої підтримки;

- видання законодавчих та інших нормативних актів, що передбачають відповідні штрафні санкції до водіїв таксі, працівників готелів, ресторанів, магазинів та інших підприємств сфери обслуговування за обман туристів;

- створення «туристичної поліції», яка організована як єдиний центр інформації та мобільної поліцейської служби з надання екстреної допомоги туристам. При в'їзді в країну кожному туристу вручаються координати та телефони такого центру, персонал якого вільно володіє іноземними мовами.

Окремий план безпеки приймається у міжнародних аеропортах як найважливіших елементах інфраструктури туризму. Зокрема, після подій 11 вересня 2001 р. у США прийнято рішення в усіх аеропортах країни ввести єдину комп'ютерну систему для виявлення й ідентифікації можливих терактів. З федерального бюджету цієї країни та цільових внесків авіакомпаній створено спеціальний фонд для розробки принципово нових типів обладнання з метою виявлення вибухових пристроїв. Незважаючи на значні витрати, такі заходи є виправданими та необхідними.

Викладене свідчить, що безпека туризму є важливим напрямом національної безпеки, ключовим фактором, що сприяє реалізації соціально-економічних, культурно-екологічних та інших функцій сфери туризму, а також необхідною умовою високого рівня життя і вільного розвитку людини. Безпека туризму – це динамічний стан захищеності сфери туризму від внутрішніх і зовнішніх загроз, який передбачає надійне існування та стійкий розвиток сфери туризму й її елементів, а також властивість сфери туризму у процесі свого функціонування не завдавати

шкоди навколишньому середовищу, суспільству, державі.

Висновки

Поява нових глобальних загроз і ризиків, пов'язаних із міжнародним тероризмом, техногенними катастрофами і невідомими раніше інфекційними захворюваннями, змушують наукову спільноту все частіше звертати увагу на проблему управління безпекою туризму на міжнародному рівні, враховуючи рекомендації та досвід різних країн світу і Всесвітньої туристичної організації.

Узагальнення наукових фактів, теорій і гіпотез дозволило одержати цілісне уявлення про сутність поняття «управління безпекою» в туризмі. Разом із тим визначено, що ефективне функціонування системи міжнародного туризму багато в чому залежить не тільки від чіткого виконання країнами прийнятих зобов'язань у галузі безпеки організації туристичних подорожей, а й від консолідованої їх участі у боротьбі з міжнародним тероризмом, забезпечення миру та стабільності на планеті.

За словами Т. Чіаса [9], директора сектора авіації, подорожей і туризму Всесвітнього економічного форуму, сектор подорожей і туризму витримав глобальну кризу і на сьогодні відіграє важливу роль у вирішенні серйозних глобальних проблем, включаючи безробіття серед молоді, економічний розвиток і стійкість навколишнього середовища. Справжній виклик для галузі й її учасників сьогодні полягає у тому, щоб зберегти досягнуті результати (з точки зору економічного зростання та зайнятості) і, у той самий час, розробити про-

позиції щодо досягнення нових цілей розвитку глобального туризму, підтримання культури, національної ідентичності та навколишнього середовища низки країн світу, що є метою подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013: Insight Report. Reducing Barriers to Economic Growth and Job Creation.* World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/>.
2. Шанауріна Ю. В. Правовое обеспечение социально-культурного сервиса и туризма. – М., 2013. – 239 с.
3. *The World's Most Dangerous Countries* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forbes.com/2010/01/14/most-dangerous-countries-lifestyle-travel-haiti-afghanistan-iraq.html>.
4. *Всеобщая декларация прав человека* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
5. *Manila Declaration on world tourism* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univieur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF>.
6. *Хартія туризму* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_640.
7. *The Hague Declaration on tourism* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univieur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/68.%20The%20Hague.PDF>.
8. *Глобальный этический кодекс туризма* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/983_001.
9. *Всемирный экономический форум: Рейтинг стран мира по уровню конкурентоспособности сектора путешествий и туризма 2013 г.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/2013/03/07/5520>.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

The article reveals the essence of the concept of «security of tourism», explains the need to develop and implement coordinated actions towards solving the problem of security in tourism.

В статье раскрывается сущность понятия «безопасность туризма», обосновывается необходимость разработки и реализации скоординированных мероприятий в направлении решения проблемы обеспечения безопасности в туризме.

УДК 341.2

Антон Ушаков,*аспірант кафедри міжнародного права
Українського державного університета
фінансов і міжнародної торгівлі*

РЕЗЕРВАЦИЯ ВОД ОТКРЫТОГО МОРЯ ИСКЛЮЧИТЕЛЬНО В МИРНЫХ ЦЕЛЯХ

В статье рассматривается проблема военных действий в открытом море как фактора, ущемляющего права и свободы мирных граждан и негативно влияющего на развитие принципа свободы открытого моря.

Ключевые слова: международное морское право, военные действия в открытом море, принцип свободы открытого моря, мирное население.

Две мировые войны XX ст. показали, что человечество несет особенно ощутимые потери в результате военных действий, развертывающихся в водах открытого моря.

Практика военных действий в открытом море породила такие жесткие методы ведения войны, как неограниченная война по принципу «топи их всех». В мирные дни воды Мирового океана нередко превращаются в арену военно-морского соперничества и плацдарм для нападения на прибрежное мирное население. Военно-морские силы ряда крупнейших государств превратились в оружие и средство нагнетания международной напряженности. Постоянные военно-морские учения, интенсивная повседневная боевая подготовка кораблей в море, создание огромных по своим масштабам морских полигонов и закрытие значительных морских районов Мирового океана для проведения различных испытаний оружия, в том числе оружия массового уничтожения, многочисленные примеры демонстрации военно-морских сил и прямые нападения из районов открытого моря – все это и многое другое существенно усложняет прямое использование свобод открытого моря, прежде всего в области судоходства и рыболовства, вопиюще противоречит самой идее свободы открытого моря и наносит колоссальный ущерб мировой экономике и международному сотрудничеству.

Первая мировая война, например, показала, что минное оружие, вопреки постановлений 8 Гагской конвенции, в основном использовалось против торгового судоходства не только противника, но и нейтральных стран. Воюющие минировали огромные пространства открытого моря, игнорируя требования статьи 3 Конвенции о постановке под-

водных, автоматически взрывающихся от соприкосновения мин 1907 года о необходимости объявлять опасные для плавания районы [1].

Подобное использование минного оружия, без проведения различия между комбатантами и некомбатантами, неправомерно, поскольку это угрожает безопасности мирного населения в морской войне. Такая постановка вопроса стала общепризнанной в доктрине международного права. В частности, известный юрист-международник Г. Шварценбергер считал, что мины на фоне норм морской войны не правомерны, если их использование невозможно без проведения различий между комбатантами и некомбатантами, между воюющими и нейтральными.

Однако использование средств морской войны против мирного населения не ограничивается только использованием минного оружия. Неограниченные действия подводных лодок на международных морских путях, как в Первую, так и во Вторую мировую войну привели к полному стиранию каких-либо различий между комбатантами и гражданским населением. В результате мирное мореплавание поставлено под угрозу гибели во всех районах Мирового океана.

Формально признавая право мирного населения на неприкосновенность во время войны, воюющие на деле не считались с этим правом. Выдвинув понятие «тотальная война», главным объектом которой является мирное население, воюющие государства цинично отказались от соблюдения норм международного права. В войне на море это привело к грубому нарушению принципа свободы открытого моря, универсального принципа международного права, рассчитанного на применение всеми государствами, независимо от

их социально-экономических систем, величины, экономического развития или географического положения. В результате неограниченных действий военно-морских сил в открытом море, как справедливо отмечал В. Мешера, «свободное море стало кладбищем для моряков, как воюющих, так и не воюющих стран, и только в этом, глубоко трагическом смысле, оно действительно находилось в общем пользовании всех народов» [2, с. 9]. Только в районах открытого моря Атлантического океана в период Второй мировой войны от ударов подводных лодок и авиации погибло около 40 000 человек, в числе которых были женщины и дети [3, с. 317].

Произвол и беззаконие воюющих во Второй мировой войне вновь поставили вопрос об ограничении действий воюющих против мирного населения. Статья 6 Устава Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников в числе прочих нарушений законов и обычаев войны указывает на те, которые направлены против мирного населения.

Необходимо также отметить, что проблема использования вод открытого моря только в мирных целях является одним из серьезнейших препятствий для формирования международно-правового статуса вод открытого моря как объекта общего наследия человечества.

Прогрессирующее развитие демократизации человеческого общества, с одной стороны, и тревожные события конфронтации и холодной войны, с другой, побудили участников III Конференции ООН ввести в современное международное морское право в качестве нового принципа положение о резервировании открытого моря для мирных целей и, не ограничиваясь этим, участники Конференции сформулировали положение об использовании морей в мирных целях. Статья 301 «Использование морей в мирных целях» раскрывает содержание этого положения: «При осуществлении своих прав и выполнении своих обязанностей согласно настоящей Конвенции, государства-участни-

ки воздерживаются от угрозы силой или ее применения против территориальной целостности или политической независимости любого государства или каким-либо иным образом, несовместимым с принципами международного морского права, воплощенными в Уставе Организации Объединенных Наций» [4].

По сути, отдавая должное изложенным положениям Конвенции 1982 г. и высоко оценивая их прогрессивное значение, необходимо отметить, что формулировку ст. 88 Конвенции 1982 г. «Открытое море резервируется для мирных целей» [5] нельзя признать исчерпывающей, ибо она лишь декларирует желательность использования открытого моря в мирных целях и в силу этого страдает определенной недостаточностью. По нашему мнению, принцип, заложенный в данном положении Конвенции 1982 г., должен звучать более категорично и определенно, например: «Открытое море используется исключительно и только в мирных целях».

Такая формулировка не оставляла бы никаких сомнений относительно характера возможного использования вод открытого моря и способствовала бы дальнейшему эффективному совершенствованию международно-правового принципа свободы открытого моря.

Список использованных источников

1. Конвенция о постановке подводных, автоматически взрывающихся от соприкосновения мин 1907 года. Ст. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_197.
2. Мешера В. Ф. Проблема нейтрализации открытого моря. – Л., 1958. – 255 с.
3. Морисон С. Битва за Атлантику выиграна. – М., 1959. – 360 с.
4. Конвенция ООН по морскому праву 1982 г. Ст. 103 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU82K23R.html.
5. Конвенция ООН по морскому праву 1982 г. Ст. 88 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU82K23R.html.

Статья поступила в редакцию 28.10.2014 г.

The problem of military operations on the high seas, as a factor that adversely affect the rights and freedoms of civilians and negatively affecting the development of the principle of freedom of the high seas.

У статті розглядається проблема військових дій у відкритому морі як фактора, що обмежує права та свободи мирних громадян і негативно впливає на розвиток принципу свободи відкритого моря.

УДК 343.33 : 621.039.58

Ірина Манжул,канд. юрид. наук,
м. Київ

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ «БЕЗПЕКА ЯДЕРНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ»

У статті розглядається зміст поняття «безпека ядерно-енергетичного комплексу» з урахуванням поняття термінів «безпека» й «ядерно-енергетичний комплекс», досліджуються підходи законодавця до визначення терміна «безпека».

Ключові слова: безпека, ядерно-енергетичний комплекс, ядерна енергетика, нормативно-правовий акт, безпека АЕС.

Ядерно-енергетичний комплекс (далі – ЯЕК) є важливим стратегічним об'єктом економіки України та надійним гарантом економічної, політичної, соціальної безпеки держави як у внутрішньому житті, так і на міжнародній арені. ЯЕК має важливе значення для економічної безпеки держави, її обороноздатності, забезпечення ефективного, стабільного, безперервного розвитку галузей господарства.

Роль ЯЕК у сфері забезпечення держави паливом неухильно зростає з багатьох причин. *По-перше*, постійне збільшення використання органічного палива призводить до вичерпання його запасів. Нафта та газ можуть бути остаточно вичерпані, відбувається сильне збурювання природних біологічних циклів вуглецю, азоту, фосфору й інших елементів. У спеціальній науковій літературі неодноразово вказувалося на катастрофічні наслідки для клімату Землі триваючого спалювання органічного палива [1, с. 101]. *По-друге*, виробництво ядерної енергії обходиться в 1,2–1,5 рази дешевше, ніж теплової. Основна перевага атомних електростанцій (далі – АЕС) порівняно з тепловими полягає у тому, що на них відсутні викиди діоксиду вуглецю, оксидів сірки й азоту («парникових» і «кислотних» газів). Обсяг відходів теплових станцій, як свідчить статистика, у тисячі разів перевищує обсяг радіоактивних відходів на АЕС [2, с. 24].

Розвиток ядерної енергетики набув широкомасштабного характеру, зросла кількість держав, які експлуатують її об'єкти. АЕС експлуатуються в 31 країні світу. У багатьох індустріально розвинутих країнах домінує ядерна енергетика. Так, у Франції на АЕС виробляється 75 % електроенергії, у Литві – 73, Бельгії – 58, Болгарії – 47, Сло-

ваччині – 47, Швеції – 46,8 %. Україна посідає сьоме місце у світі та п'яте в Європі за обсягами виробництва електроенергії на АЕС і має реальні шанси створення в перспективі власного ядерного паливного циклу, залучаючи зарубіжні потужності лише для збагачення урану [3, с. 8]. Зазначені обставини пояснюють постійну увагу до безпеки ЯЕК, до складу якого входять 4 АЕС, дослідні ядерні реактори, науково-дослідні інститути, 7 науково-дослідних і проектно-конструкторських закладів, 28 заводів виробників обладнання, 30 будівельно-монтажних організацій, Східний гірничо-збагачувальний комбінат (Жовті Води Дніпропетровської області), дослідно-промисловий комплекс сухого сховища відпрацьованого ядерного палива (Запорізька АЕС), транспортні й інші комунікації. Слід зазначити, що підраховати чисельність підприємств, установ, закладів, які входять до ЯЕК, досить складно, бо окремі з них обслуговують не тільки ЯЕК, а й інші сфери та галузі.

Зазначена проблематика активно досліджується. У публікаціях В. Бар'яхтара, В. Білова, О. Білоуса, М. Гончаренко, О. Картавцева, М. Левицької, М. Панова та багатьох інших авторів розглядаються актуальні питання, присвячені проблемам національної безпеки та боротьби з міжнародним тероризмом, у тому числі у сфері ядерної безпеки. С. Клевцов, С. Валугін, А. Носовський, І. Комаров вивчають актуальні питання забезпечення культури безпеки у сфері використання ядерної енергії. Розгляду поняття «безпеки ЯЕК» приділяється значно менше уваги, що і зумовило проблематику статті.

Забезпечення безпеки ЯЕК передбачає чітке розуміння та визначення терміна «безпеки ЯЕК». Спочатку розглянемо термін

«безпека». Визначення безпеки в українському законодавстві трактується досить широко та по-різному відповідно до забезпечення безпеки тієї чи іншої сфери життєдіяльності особи. Наприклад, у наказі Міністерства транспорту України «Про затвердження Положення про систему управління безпекою польотів на авіаційному транспорті» від 19.08.2003 р. безпека пояснюється як відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з травмуванням або загибеллю людей, заподіянням збитків навколишньому середовищу. У наказі Міністерства промислової політики «Про затвердження Положення про технічне обслуговування устаткування підприємств гірничо-металургійного комплексу» від 07.10.2009 р. № 695 зазначається, що безпека є властивістю об'єкта забезпечувати відсутність ризику для шкоди здоров'ю людей, майну та навколишньому середовищу. В інших нормативних актах вживаються такі визначення: ядерна безпека – це дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечує радіаційну безпеку [4]; безпека – стан, за якого ризик чи ушкодження обмежений до прийнятого рівня [5].

Наведені пояснення свідчать, що безпека в загальному розумінні – це відсутність неприпустимого ризику. Ризик трактується у двох розуміннях: як усвідомлена можливість небезпеки, можливість збитків або неуспіху в якійсь справі або як сміливий ініціативний вчинок, дія із сподіванням щастя, успіху, позитивного результату [6, с. 1030]. Неприпустимий – це той, з яким не можна миритися, погоджуватися, якого не можна допускати [6, с. 614]. *Неприпустимий ризик* – це недопущення всіма можливими засобами будь-якого рівня та ступеня негативних дій, що можуть призвести до поразки, збитків, неуспіху. Відсутність недопустимого ризику є безпекою. Нормативними актами встановлюється коло суб'єктів і об'єктів, задля яких має бути забезпечена безпека – це здоров'я та життя людей, їх майно, навколишнє природне середовище. Пріоритетним є особа, її життя та здоров'я, а потім вже йдеться про навколишнє природне середовище.

Безпека в нормативній літературі розглядається також як певний стан, за якого ризик чи ушкодження обмежені до загальноприйнятого рівня. Характеристику безпеки як стан, за якого не існує загроз безпеці кому-небудь або чому-небудь, як відсутність небезпеки, збереження, надійність зустрічаємо у словниках С. Ожегова та В. Даля. Термін «стан» є багатограним – це й обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває, існує; ситуація, зумовлена певними обставинами, умовами; сукупність ознак, що характеризують предмет, явище в певний момент відповідно

до певних вимог щодо якості, ступеня готовності; сукупність соціально-політичних відносин, аспектів суспільного життя; режим, розпорядок державного, суспільного життя, що його встановлює влада [6, с. 1187].

На нашу думку, характеристика безпеки як певного стану є значно ширшою (хоч окремі міркування щодо саме такого формулювання ще висловимо), бо у цьому разі ми розуміємо безпеку як забезпеченість її державним і суспільним ладом, його (стану) установами на безпеку існуючого правопорядку, державного режиму. Акцентуємо увагу на тому, що ризик чи ушкодження мають бути обмежені до прийнятого рівня. Згадаємо класичну аксіому про зумовленість поняття реальними життя та залежність від зміни існуючих правовідносин. Ідеться про те, що термін «прийнятий рівень» не є сталим, він постійно та відносно фактично багатьох явищ є змінною величиною. З іншого боку, маємо явища, вплив яких на людину та навколишнє середовище є постійним і при певному рівні безпечним, а перевищення його призводить до невідворотних негативних наслідків.

Вважаємо, що характеризувати безпеку слід через розвиток певних суспільних відносин, що забезпечують надійне, стабільне функціонування явища або процесу. На нашу думку, *безпека є здатністю системи суспільних відносин забезпечувати такий розвиток явища чи процесу, коли неприпустимий ризик, пов'язаний із можливістю завдання будь-якої шкоди життю, здоров'ю та майну громадян, а також навколишньому природному середовищу.*

Безпека ЯЕК є безпекою не лише АЕС, а й інших підприємств, що використовують ядерний реактор (реактори) для виробництва енергії. АЕС є завжди єдиним виробничо-технологічним комплексом, призначеним для виробництва енергії в заданих режимах. Він укомплектований необхідним персоналом, на якому для здійснення зазначеної мети використовується ядерний реактор (реактори) з комплексом необхідних систем, пристроїв, обладнання та споруд.

Якщо розглядати безпеку ЯЕК у світлі терміна «безпека», то його функціонування має передбачати неприпустимість ризику, а саме недопустимість радіаційно-ядерної події (аварії) на АЕС. Під радіаційно-ядерною подією (аварією) розуміється будь-яка позапланова подія (аварія) на об'єкті з радіаційно-ядерною технологією, що відбувається одночасно із втратою контролю над ланцюговою ядерною реакцією та виникненням реальної чи потенційної загрози спонтанної ланцюгової реакції [7]. Результатом радіаційно-ядерної події, як правило, є радіаційне забруднення, тобто наявність або поширення радіоак-

тивних речовин у обсягах, що перевищує їх природний вміст у навколишньому середовищі та/чи у тілі людини [8].

Безпека АЕС має бути дотримана за умов як нормальної експлуатації, так і її порушень, тобто таких порушень у роботі АЕС, за яких сталося відхилення від установлених експлуатаційних меж, і умов, які не призвели до аварійної ситуації [9].

Забезпечення ЯЕК – це забезпечення стабільного функціонування економіки держави та нормальної життєдіяльності населення, результат постійного виявлення і знешкодження подій, які прямо чи опосередковано можуть являти собою загрозу. У загальному розумінні це екстремальні ситуації, які є несприятливою сукупністю умов, небезпечні за своїми наслідками впливу на об'єкти ядерної енергетики. Такі впливи здатні порушити належний режим функціонування ядерної енергетики, створити реальну небезпеку. Впливи на процеси ядерної енергетики мають різну природу – недопоставка ресурсів, виробничі аварії, підстави зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного характеру, стихійне лихо.

Загрози, що притаманні роботі систем ядерної енергетики, можна умовно розділити на дві групи. Перша група – це ймовірні масові аварії. В спеціальній літературі їх називають нормальними чи ординарними. Для компенсації їх негативного впливу застосовуються економічно виправдані заходи, що передбачаються галузевими нормативними та керівними документами. За стабільних умов функціонування національної економіки такі негативні явища не завжди загрожують ядерно-енергетичній безпеці держави, але на фоні неординарних впливів на ядерну енергетику вони здатні значною мірою ускладнювати ситуацію. До небезпечних можуть бути віднесені аномальні та неординарні явища, що складають другу групу та пов'язані з різними ситуаціями екстремального характеру. Такі аномальні явища унікальні за підставами виникнення, характером розвитку та наслідками.

Критичні та надзвичайні ситуації, що виникали у минулому і можливі на сучасному етапі, дозволяють класифікувати загрози ядерно-енергетичній безпеці за підставами їх виникнення. Умовно можна виділити такі групи: *економічні, соціально-політичні, зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні загрози, техногенні та природні загрози, недосконалість управління*.

Найбільш небезпечними для атомної енергетики є:

інвестиційні кризи. Дефіцит інвестиційних ресурсів, недофінансування капіталовкладень обертається невчасними реконст-

рукцією, техпереозброєнням, високою зношуваністю та повільним оновленням виробничих фондів, затримками у виплаті зарплати, ускладненням із придбанням матеріалів і сировини, іншими проблемами;

соціально-політичні кризи. Надзвичайні ситуації з соціально-політичних підстав стали досить актуальними в останні роки. Характерним для соціально-політичних загроз є нестабільність економічної ситуації в паливних галузях, транспорті, в інших сферах, пов'язаних із енергетикою, протиправні дії регіональної влади та підприємств-монополістів;

зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні загрози пов'язані з розпадом СРСР і створенням на його території незалежних держав, що призвело до розмежування єдиного паливно-енергетичного комплексу на окремі слабо пов'язані між собою національні системи. Формування на цій основі енергетичного ринку у більшості держав викликало значні проблеми, у тому числі дипломатичного характеру, наслідком чого стало звернення держав до диверсифікації зарубіжних джерел енергоресурсів;

техногенні загрози. В усіх технологіях (ядерних, гідродинамічних, вугільних, нафтових, газових) існує можливість виникнення аварії, у тому числі з технічних підстав, із значними потенційними загрозами персоналу, населенню, оточуючому середовищу, самому процесу надійного ядерно-енергетичного постачання. Основними підставами виникнення великих аварій і катастроф є: низький технічний рівень і якість більшості обладнання, незадовільна якість будівельно-монтажних, ремонтних робіт і експлуатації енергетичних об'єктів; досить високий рівень зношеності основних виробничих фондів; нераціональне розміщення продуктивних сил. Небезпека аварій техносфери для населення й оточуючого середовища значною мірою зумовлена наявністю в ядерній енергетиці великої кількості радіаційних, хімічних, пожежних, підривно-небезпечних виробництв і технологій;

природні загрози – це стихійні лиха (землетруси, повені тощо), а також прояви нормальних природних процесів (суворі зими, маловодність річних стоків, що викликає загальну чи локальну напругу в енергозабезпеченні). Ці фактори мають різне походження, різний ступінь гостроти, інтенсивності впливу, але в усіх випадках імовірні тяжкі наслідки;

недосконалість управління. Це стосується не лише технологічного, а й господарсько-економічного, державно-правового управління. Недосконалість, неефективність управління навіть за відсутності загроз іншого по-

ходження може призвести до тяжких наслідків.

До особливого виду загроз належать загрози, зумовлені порушенням в ядерній енергетиці встановленого режиму секретності та використання відомостей, що є державною таємницею; порушенням порядку та правил дотримання режиму безпеки у сфері ядерної енергетики, що створює реальні передумови для реалізації зовнішніх і внутрішніх загроз, а також можливість виникнення надзвичайних ситуацій.

Слід зазначити, що нині заходи з підвищення безпеки на АЕС виконуються згідно з діючою програмою з підвищення безпеки, статус якої було підвищено після аварії на АЕС «Фукусіма-Даїчі». Всього в рамках цієї програми передбачено виконати 1311 заходів до 2017 р. на всіх енергоблоках АЕС. На сьогодні виконано 896 заходів. Їх реалізація перебуває під постійним контролем Держатомрегулювання України, Міненерговугілля України, Кабінету Міністрів України [10, с. 11].

Висновки

Безпека ЯЕК має передбачати, насамперед, неприпустимість ризику, а саме недопустимість радіаційно-ядерної події (аварії) на АЕС. Ядерно-енергетична безпека має гарантуватися всім комплексом заходів із технологічної, ядерної, радіаційної безпеки, культури експлуатації АЕС, організаційних заходів, інженерно-технічних засобів системи фізичного захисту ядерного матеріалу. Безпека АЕС має бути дотримана за умов як нормальної експлуатації, так і її порушень. Безпека ЯЕК є комплексною складовою національної безпеки держави.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

The article discusses the concept of «safe nuclear energy complex» with regard to the notion of the terms «security» and «Atomic Energy», examines legislator approaches to the definition of «security».

В статье рассматривается содержание понятия «безопасность атомно-энергетического комплекса» с учетом понятия терминов «безопасность» и «атомно-энергетический комплекс», исследуются подходы законодателя к определению термина «безопасность».

Список використаних джерел

1. Букреев М. Я. Переваги, проблеми та перспективи // Енергетична політика України. – 2002. – № 7–8. – С. 101–109.
2. Бар'яхтар В., Кухар В., Пальшин Г. Енергетика України у контексті загальносвітових тенденцій // Вісник НАН України. – 2000. – № 7–8. – С. 14–26.
3. Ядерна енергетика України: проблеми безпеки і розвитку. (Аналітична доповідь Центру Розумкова) // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 6.
4. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 21.03.1995 р. в редакції від 16.10.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z950039.html.
5. Про затвердження Положення про нагляд за безпекою польотів у системі організації повітряного руху та змін до деяких нормативно-правових актів: Наказ Міністерства транспорту і зв'язку України від 30.06.2010 р. № 446 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0446-10/page>.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь, 2002. – 1426 с.
7. Про затвердження санітарних правил «Основні санітарні правила забезпечення радіаційної безпеки України»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02.02.2005 р. № 54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0552-05>.
8. Про введення в дію Державних гігієнічних нормативів «Норми радіаційної безпеки України»: Постанова Міністерства охорони здоров'я України від 01.12.1997 р. № 62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0062282-97>.
9. Про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій: Наказ Державної адміністрації ядерного регулювання України від 19.11.2007 р. № 162 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0056-08>.
10. Національна доповідь про виконання зобов'язань України відповідно до конвенцій про ядерну безпеку. – К., 2013. – 99 с.

УДК 343.132

Володимир Важинський,

канд. юрид. наук,
співробітник наукової лабораторії з проблем кадрового забезпечення
і діяльності органів внутрішніх справ
Навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділу міліції громадської безпеки та національної гвардії України
Національної академії внутрішніх справ

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПОДАТКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

У статті аналізується інформаційно-довідкове забезпечення при розслідуванні податкових злочинів, пропонується використання інформаційно-довідкового забезпечення при розслідуванні податкових злочинів для забезпечення швидкого, повного та неупередженого кримінального провадження.

Ключові слова: інформаційно-довідкове забезпечення, розслідування податкових злочинів, автоматизовані робочі місця.

Останні десятиліття у світі відбувається процес формування інформаційного суспільства, а тому все активніше розвиваються сучасні інформаційні технології, що впроваджуються й у сферу кримінального судочинства. Інформація стала вирішальним чинником у багатьох галузях суспільного життя. Саме інформація сьогодні є продуктом наукової та творчої діяльності, необхідним компонентом у ході наукових досліджень. Зростає потреба у засобах структурування, накопичення, зберігання, пошуку, обробки та передачі інформації. Задоволення саме цих потреб і є метою створення та розвитку інформаційних систем, мереж і технологій. У прагненні до спільного використання ресурсів обчислювальних та інформаційних центрів (бібліотек, програм, криміналістичних обліків) виникає необхідність її включення до світових інформаційних мереж [1, с. 8]. У криміналістичній науці вивченням цієї проблематики займалися такі провідні вчені, як Ю. Аленін, В. Бахін, Р. Белкін, П. Біленчук, Т. Волчецька, В. Гончаренко, Г. Густов, Л. Драпкін, А. Дулов, В. Журавель, Г. Жирний, А. Іщенко, Н. Кліменко, О. Колесніченко, В. Кузьмічов, В. Лисиченко, М. Погорецький, І. Постіка, А. Ратінов, М. Салтєвський, М. Селіванов, В. Шепітько, М. Яблоков та інші.

Мета цієї статті – на підставі теоретичного осмислення й аналізу наукової літератури розробити методику використання інформаційно-довідкового забезпечення при розслідуванні податкових злочинів.

Аналіз практики виявлення та розслідування злочинів свідчить про значні недоліки в організації інформаційного забезпечення цього процесу (значна кількість зареєстрованих злочинів залишається не розкритою (майже 40 %); окремі категорії злочинів, у тому числі податкові, значний час залишаються не виявленими; у більшості випадків злочинна діяльність щодо вчинення податкових злочинів продовжується більше двох років). На особливу увагу у зв'язку із зазначеним заслуговують питання криміналістичних обліків і в цілому криміналістичної реєстрації, організації інформаційно-довідкового забезпечення діяльності щодо виявлення та розслідування злочинів. Основною метою сучасних наукових досліджень у цьому напрямі має бути розроблення теоретичної концепції вчення про криміналістичну реєстрацію та формування відповідних практичних рекомендацій з урахуванням закономірностей прояву інформаційних наслідків вчинення злочину. Іншими словами, зазначену проблему слід досліджувати у двох напрямках:

- інформаційний аспект злочинної діяльності (закономірності виникнення слідів);
- зміст діяльності правоохоронних органів щодо актуалізації інформаційних носіїв про вчинений злочин (виявлення, фіксація, криміналістичне дослідження, оцінка та використання доказової інформації у ході вирішення конкретного завдання розслідування).

Дослідження проблем інформаційно-довідкового забезпечення діяльності щодо виявлення та розслідування злочинів тісно по-

в'язане з криміналістичною характеристикою, у тому числі з інформаційною моделлю злочинного діяння. Криміналістична характеристика є джерелом даних для автоматизованих інформаційно-пошукових систем, криміналістичних обліків. Зазначене також сприяє вибору відповідних напрямів діяльності правоохоронних органів у зборі необхідної інформації про сліди злочину й особу злочинця. Ефективність криміналістичної інформації підвищується за умови використання у цьому процесі автоматизованих систем, які дозволяють збільшити швидкість пошуку необхідної інформації, встановити кореляційні залежності між об'єктами реєстрації [2, с. 173].

Питання інформаційного забезпечення у наукових дослідженнях розглядалися у різних аспектах: аналіз змісту окремих криміналістичних обліків; визначення місця криміналістичної реєстрації у системі науки криміналістики; безпосередня організація криміналістичної реєстрації; проблеми формування та використання окремих автоматизованих обліків (банків даних); забезпечення проведення окремих слідчих дій і в цілому розслідування злочинів. Криміналістична реєстрація як приватна криміналістична теорія у предмет свого вивчення повинна включати об'єктивні закономірності збору, обробки та використання інформації, що стосується події злочину, та які засновані на пізнанні таких закономірностей, засоби, методи та способи інформаційно-довідкового забезпечення діяльності щодо виявлення та розслідування злочинів.

Одночасно з криміналістичними обліками, які традиційно ведуться підрозділами органів внутрішніх справ (слідотеки, картотеки, колекції тощо), у діяльності правоохоронних органів може використовуватися інша інформація, не пов'язана з подією злочину [3, с. 141]. Така інформація може бути використана у ході кримінального судочинства опосередковано – через результати діагностичного дослідження.

Окремим напрямом у діяльності щодо виявлення та розслідування податкових злочинів є використання криміналістично неупорядкованих банків даних, інформація яких певним чином пов'язана із слідовою інформацією злочинної діяльності. Такі дані можуть бути структуровані, що дозволяє створити основи методики пошуку криміналістично значимої інформації. У цьому напрямі існують спеціальні наукові дослідження та практичні напрацювання (зокрема, автоматизована інформаційно-пошукова система «Барс»).

Сутність діяльності органів державної податкової служби України полягає у проведенні контрольної-перевірочної й аналітичної роботи щодо повноти сплати податків

суб'єктами підприємництва. Це пов'язано з використанням значного обсягу інформації про платників податків і про зміст фінансово-господарських операцій. Найбільш ефективним засобом контрольної-аналітичної роботи податкових органів є використання можливостей автоматизованих інформаційно-пошукових систем (далі – АПС), обліків, автоматизованих робочих місць (далі – АРМ) з метою виявлення, якісного розслідування та профілактики податкових злочинів. Змістом автоматизованих інформаційних систем є технічне, програмне, інформаційне, організаційне, правове та кадрове забезпечення [3, с. 142].

Законодавство України у податковій сфері визначає, що податкові органи здійснюють, зокрема, функцію організації роботи щодо створення інформаційних систем, АРМ, інших засобів автоматизації та комп'ютеризації робочих місць. Основним завданням зазначеної концепції є:

- накопичення необхідної інформації про суб'єктів підприємництва з метою виявлення потенційних неплатників податків і порушників податкового законодавства;
- розроблення спеціальних програм, що базуються на показниках підприємницької діяльності, які дозволяють визначати суб'єкта для проведення податкової перевірки;
- прогнозування в цілому та за окремими видами податків (зборів) надходжень до бюджету і державних цільових фондів;
- аналіз динаміки податкових надходжень і визначення перспектив роботи окремих підрозділів Міндоходів України;
- аналіз фінансово-господарської діяльності регіонів, галузей підприємницької діяльності;
- здійснення взаємодії з окремими підрозділами Міндоходів, МВС, СБУ, Державної митної служби України й обмін необхідними даними за допомогою інформаційних каналів;
- автоматизована обробка даних податкової звітності;
- облік платників податків (юридичних і фізичних осіб);
- облік податкових надходжень у розрізі окремих видів податків і за окремими суб'єктами підприємництва; облік операцій, які здійснюються суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності;
- облік платників, які користуються пільгами в оподаткуванні;
- облік суб'єктів підприємництва, які у своїй діяльності використовують електронні контрольні-касові апарати, тощо.

Діяльність підрозділів податкової міліції щодо виявлення та розслідування злочинів у сфері оподаткування характеризується певними складнощами. Це пов'язано з використанням різноманітних механізмів незаконно-

го заниження податкових платежів (фіктивні фірми, офшорні компанії, трансферні ціни, вертикально інтегровані корпорації тощо). Щоб довести факт вчинення злочину у сфері оподаткування, необхідна значна кількість інформації. Щодо цих злочинів така інформація більшою мірою міститься у документах первинного бухгалтерського обліку та податковій звітності. Значна кількість інформації про зміст і характер виконаних фінансово-господарських операцій міститься у документах, які відображають рух грошових коштів і товарів (продукції).

Міністерство доходів і зборів України здійснює обслуговування значної кількості суб'єктів підприємництва (близько 3 млн юридичних осіб і 5,5 млн фізичних осіб – суб'єктів підприємництва). Це, відповідно, потребує належної організації збору, накопичення, аналізу та використання інформації, що тією чи іншою мірою відображає діяльність платників податків. Так, інформаційна модель реєстраційних даних однієї юридичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності має майже 150 реквізитів. У Державному реєстрі фізичних осіб налічується близько 40 млн записів [4, с. 52]. Найбільш ефективним механізмом у цьому процесі є спеціальні АППС та АРМ. Використання таких автоматизованих систем у діяльності податкових органів зумовлено необхідністю:

- ведення обліку суб'єктів підприємницької діяльності;
- ведення обліку господарюючих суб'єктів, які не є суб'єктами підприємництва, однак їх діяльність пов'язана з отриманням прибутку;
- ведення обліку податкових надходжень;
- ведення обліку податкової звітності (щодо сплати податкових платежів, звільнення від сплати податків, відстрочки сплати податків тощо).

Автоматизоване робоче місце можна визначити як сукупність (комплекс) інформаційних ресурсів, програмно-технічного забезпечення, організаційних заходів індивідуального або колективного користування з метою виконання функцій управління процесами. За допомогою автоматизованого робочого місця користувач може обробляти інформацію, тексти, звітність, відправляти й отримувати повідомлення, аналізувати та порівнювати інформацію, що міститься у комп'ютері. Така інформація може бути використана для підготовки відповідних управлінських рішень. В основу побудови АРМ покладені такі принципи [5, с. 229]:

- максимальна орієнтація на користувача (наявність мінімальних знань, можливість навчання та самонавчання);
- можливість виконання нових завдань і самостійно автоматизувати нові функції;

• орієнтація на вирішення конкретних завдань, які об'єднані загальною технологією обробки інформації;

• модульність побудови, тобто можливість їх роботи з іншими елементами інформаційної системи;

• створення належних умов для діяльності користувача, які дозволяють без проблем «спілкуватися» із інформаційною системою.

Автоматизовані системи обліку та пошуку інформації використовуються не лише у контрольній діяльності Міндоходів України. Вони також успішно застосовуються податковою міліцією у ході виявлення, розслідування та профілактики злочинів. Інформаційно-довідкове забезпечення діяльності податкової міліції необхідне також для здійснення контролю за товарними та фінансовими потоками. Такі дані є основою у проведенні аналітичної роботи підрозділами податкової міліції. Як приклад необхідності проведення аналітичної розвідки можна навести характеристику злочинної діяльності (ухилення від сплати податків, відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом, вчинених з використанням вертикально інтегрованих корпорацій).

Сучасний стан економіки характеризується об'єднанням окремих підприємств і створенням корпорацій, холдингів тощо. За окремими даними, такі корпорації контролюють близько 80 % обігу грошей і товарів. Як правило, такі вертикально інтегровані корпорації об'єднуються за галузевою належністю. Вони складаються із значної кількості підприємств, які створюють єдиний технологічний процес виготовлення та реалізації продукції. Підприємства об'єднуються навколо одного великого суб'єкта підприємництва. В окремих випадках таким об'єднуючим суб'єктом вертикально інтегрованої корпорації є банківська установа. У такому разі банк не лише виконує розрахунково-касове обслуговування, а й здійснює контроль за фінансовими та товарними потоками.

Практика податкової міліції свідчить, що поширеним є об'єднання окремих суб'єктів підприємництва на формальній основі, тобто у них немає прямої підпорядкованості (головне підприємство, дочірнє підприємство). Однак управління такою сукупністю підприємств здійснюється однією особою чи суб'єктом підприємництва. Як правило, в одну вертикально інтегровану корпорацію об'єднуються підприємства, які знаходяться у різних територіальних районах (у тому числі за кордоном, в офшорних зонах тощо). Відповідно, це створює певні труднощі у здійсненні контрольної роботи за конкретним суб'єктом підприємництва. Якщо проаналізувати діяльність одного окремого підпри-

ємства, то, на перший погляд, його діяльність відповідає вимогам чинного податкового законодавства. Однак якщо проаналізувати діяльність конкретного підприємства у структурі вертикально інтегрованої корпорації, то можна встановити наявність злочинних фінансових схем, які використовуються для зниження об'єктів оподаткування («заплатування» слідів з використанням посередників, які розташовані за кордоном, в офшорних зонах; створення штучної дебіторської заборгованості; оформлення поставання продукції з використанням договорів комісії; фіктивне банкрутство; незаконне відшкодування податку на додану вартість за експортними операціями; застосування трансферних цін тощо).

Діяльність вертикально інтегрованих корпорацій характеризується високим рівнем організованості та контролю, інформаційною ізоляваністю, наявністю значних грошових і матеріальних ресурсів. Це потребує відповідної структурної організації й інформаційно-довідкового забезпечення діяльності підрозділів податкової міліції. Необхідно проводити збір і накопичення інформації, за допомогою якої можливе проведення моніторингу фінансово-господарських операцій не лише окремих підприємств, а й корпорацій, холдингів тощо.

Висновки

На сучасному етапі розвитку економіки держави особливої актуальності набувають питання криміналістичних обліків, криміналістичної реєстрації й організації інформаційно-довідкового забезпечення діяльності

підрозділів податкової міліції щодо виявлення та розслідування злочинів. Важливим у цьому напрямі є інформаційний аспект злочинної діяльності (закономірності виникнення слідів) і зміст діяльності правоохоронних органів щодо актуалізації інформаційних носіїв про вчинений злочин (виявлення, фіксація, криміналістичне дослідження, оцінка та використання доказової інформації у ході вирішення конкретного завдання розслідування).

Інформаційно-довідкове забезпечення діяльності податкової міліції сприяє вибору відповідних напрямів у зборі необхідної інформації про сліди злочину й особу злочинця для оптимізації розслідування таких видів злочинів.

Список використаних джерел

1. Біленчук П. Д., Кравчук О. В., Міщенко В. Б., Пілюков Ю. О. Інформаційна діяльність в правознавстві. – К., 2007.
2. Іщенко А. В., Матвієнко В. В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів (постановка проблеми) // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1998. – № 2. – С. 171–178.
3. Круль С. М. Криміналістичні аспекти інформаційного забезпечення розслідування злочинів // Криміналістика ХХІ століття: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., 25–26 листопада 2010 р. – Х., 2010. – С. 140–142.
4. Податкова міліція як суб'єкт оперативно-розшукової діяльності / В. В. Лисенко, В. Р. Жвалюк, М. Т. Задояний та ін. – К., 1999.
5. Круль С. М. Інформаційно-аналітичні технології в криміналістичній діяльності слідчого // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 25. – С. 228–230.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2014 р.

This paper analyzes the information-referential foundation of the tax crime investigation area. Based on the paper materials it is recommended to utilize the foundation in order to provide quick, complete and unbiased investigation of the tax crimes.

В статье анализируется информационно-справочное обеспечение при расследовании налоговых преступлений, предлагается использование информационно-справочного обеспечения при расследовании налоговых преступлений для обеспечения быстрого, полного и беспристрастного уголовного производства.

УДК 343.13

Наталія Боржецька,*аспірантка кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін
Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

ПОНЯТТЯ «ФОРМА ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ»

У статті визначається сутність поняття «форма закінчення досудового розслідування» через виокремлення й аналіз змісту складових елементів цього кримінального процесуального поняття.

Ключові слова: стадія досудового розслідування, етап завершення досудового розслідування, процесуальна форма, форма закінчення досудового розслідування, складові елементи форми закінчення досудового розслідування, умови закінчення досудового розслідування, підстави закінчення досудового розслідування, процесуальна процедура (порядок) закінчення досудового розслідування, суб'єкти, які здійснюють (беруть участь у здійсненні) завершального етапу досудового розслідування, процесуальний документ.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить визначення поняття «форма закінчення досудового розслідування», як не містив його жоден кримінальний процесуальний закон, що був джерелом кримінального процесуального права в той чи інший період розвитку української державності.

Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України визначає лише термін, який частково окреслює поняття *досудове розслідування* – це стадія кримінального провадження, що починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 3). Законодавчо цей процесуальний інститут урегульований §§ 1–3 глави 24 КПК України. При цьому § 1 глави 24 КПК України має назву «форми закінчення досудового розслідування», у ч. 2 ст. 283 якої наведені їх види, а в наступних нормах §§ 1–3 глави розкривається зміст форм закінчення досудового розслідування (статті 284–293).

Слід зазначити, що забезпечення виконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України, неможливе без з'ясування процесуального порядку про-

вадження досудового розслідування. Особливо важливим у даному аспекті є визначення процесуального порядку проведення підсумкового етапу стадії досудового розслідування – *етапу завершення досудового розслідування*, а разом із тим і з'ясування суті поняття «форма закінчення досудового розслідування».

Метою цієї статті є з'ясування сутності поняття «форма закінчення досудового розслідування» через розкриття змісту його складових елементів.

Слід зазначити, що визначення поняття «форма закінчення досудового розслідування» відсутнє й у кримінальній процесуальній науці, хоча власне закінченню досудового розслідування як інституту кримінального процесуального права й інституту кримінального процесу присвячували свої наукові праці чимало процесуалістів, зокрема М. Жогін, Ф. Фаткуллін, Г. Мінковський, Н. Якубович, А. Дубінський, Т. Каткова, А. Каткова. Питання процесуальної форми в кримінальному процесі було предметом дослідження таких науковців, як М. Строгович, М. Якуб, О. Михайленко, Н. Муратова, Ю. Іванов, В. Сорокіна. В навчальному плані вони в більшому чи меншому обсязі розглядалися та розглядаються чи не в усіх підручниках із кримінального процесу та кримінального процесуального права.

До розкриття поняття «форма закінчення досудового розслідування» слід підходи-

ти із розуміння термінів-понять «форма» та «процесуальна форма».

Значення терміна «форма» полісемічне. Очевидно, що при визначенні даного поняття слід враховувати, з одного боку, сферу знань чи діяльності, в якій цей термін використовується, а з іншого – контекст використання. В аспекті дослідження кримінального процесуального інституту форми закінчення досудового розслідування можна виділити три найбільш поширені значення, що пропонуються у словниках при тлумаченні поняття «форма»: зовнішній вигляд, прояв; спосіб зовнішнього вираження внутрішньої структури, змісту; правовий режим, встановлений порядок. Зокрема, форма (лат. *forma*) – це зовнішні обриси, зовнішній вид, контури предмету; зовнішнє вираження певного змісту; встановлений зразок чого-небудь; пристосування для надання чому-небудь визначених обрисів [1, с. 1435]. Поняття форма (лат. *forma* – зовнішність, устрій) пояснюється також як контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд; спосіб організації чого-небудь; спосіб існування певної внутрішньої структури, зовнішнє вираження; спосіб виявлення будь-якої дії; встановлений зразок чого-небудь (заповнення певного документа, звернення тощо) [2, с. 906]. Якщо ж виходити із тлумачення форми В. Далем, то це «зовнішній вигляд», «встановлений порядок» [3, с. 887]. В. Яременко і О. Сліпущко пояснюють це поняття як тип, будову, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний із його сутністю, змістом; спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація та зовнішній вираз; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії; суворо встановлений порядок у будь-якій справі; встановлений зразок чого-небудь (заповнення якогось документа, словесного звертання...) [4, с. 665]. М. Бартошек вважає, що «forma» – це «зовнішній вигляд, вид, тип, правовий режим; правова норма, правило, положення» [5, с. 135].

Поняття «процесуальні форми» тлумачиться й як встановлені законом правила, що регулюють діяльність слідчих, прокурорських і судових органів, а також порядок і послідовність реалізації процесуальних дій [6, с. 543].

М. Строгович вважав, що процесуальна форма завжди є формою здійснення передбачених кримінально-процесуальним законом дій і прийняття передбачених цим законом рішень і разом із тим формою процесуального закріплення цих дій і рішень (протокол, постановова, ухвала, вирок) [7, с. 17].

Ю. Іванов визначає кримінальну процесуальну форму більш широко, а саме як регламентовані кримінальним процесуальним

правом систему та структуру кримінально-процесуальних інститутів і правил, процедури та послідовність стадій кримінального процесу, умови, способи, строки здійснення процесуальних дій, безпосередньо чи побічно пов'язаних із збиранням і дослідженням доказів на попередньому слідстві та в судовому розгляді, їх закріпленням у правових актах, а також порядок прийняття й оформлення рішень з окремих питань і в справі в цілому [8, с. 121].

М. Якуб зазначає, що процесуальна форма (процесуальний порядок) є правовою формою діяльності суду, органів розслідування та прокурорського нагляду по порушенню кримінальних справ, їх розслідуванню і вирішенню, а також учасників процесу й інших осіб, залучених до справи в тій чи іншій якості, відносин, пов'язаних із цією діяльністю. Це сукупність встановлених процесуальним законом умов, в яких провадиться ця діяльність в цілому, так і кожна окрема процесуальна дія (чи комплекс таких дій), приймається кожне рішення в справі, якими визначається зв'язок і послідовність здійснюваних дій і рішень, що приймаються [9, с. 8].

У цілому погоджуючись із наведеними твердженнями М. Якуба, слід зазначити, що процесуальна форма охоплює не лише умови та послідовність провадження, а й підстави здійснення процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень, суб'єктів, які здійснюють (беруть участь у здійсненні) процесуальних дій, форму та зміст процесуального документа.

Традиційно процесуальна форма в кримінальній процесуальній науці розглядалася та розглядається в контексті аналізу її зовнішньої та внутрішньої сторін (зовнішньої та внутрішньої процесуальної форми). Зокрема, О. Михайленко стверджує, що процесуальна форма має як би внутрішню, фіксовану сторону, яку визначають письмові акти у справі, та зовнішню, тобто сам процес провадження процесуальних дій і розгляду кримінальної справи в суді [10, с. 73]. В. Сорокіна, визначаючи внутрішню та зовнішню форми юридичної діяльності, внутрішню форму діяльності розуміє як спосіб організації, внутрішній зв'язок елементів її змісту і відносить до неї процесуальну (процедурно-організаційну, процедурно-процесуальну) форми юридичної діяльності [11, с. 38], а зовнішньою називає способи існування та зовнішнього вираження її змісту [11, с. 40].

Дискусії щодо розуміння зовнішньої та внутрішньої сторін процесуальної форми (зовнішньої та внутрішньої процесуальної форми) зумовлені, на нашу думку, складністю визначення в цілому форми та змісту кримінального процесу. На існування нерозрив-

ного зв'язку форми та змісту в кримінальному процесі наголошує значна кількість учених. Слід погодитись із твердженням М. Строговича про те, що процесуальна форма – це не щось поверхнєве, зовнішнє, не пов'язане з сутністю, змістом діяльності слідчих, прокурорських і судових органів. Навпаки, вона є вираженням змісту цієї діяльності, організацією її, засобом забезпечення виконання завдань кримінального судочинства [7, с. 17–18]. Більше того, як стверджує М. Якуб, не лише в процесуальній формі знаходить своє вираження зміст кримінального процесу [9, с. 10], а й процесуальна форма здійснює безпосередній вплив на зміст кримінального судочинства, й останній знаходиться у прямій залежності від тієї чи іншої побудови процесу [9, с. 10–11]. Н. Муратова, розглядаючи ці категорії в їх діалектичному взаємозв'язку, зазначає: те, що в одному аспекті є формою, може в іншому аспекті виявитися змістом, який має свої власні форми [12, с. 22]. Тому й не дивно, що в літературі висловлюються різні, у тому числі діаметрально протилежні точки зору на співвідношення зовнішньої та внутрішньої сторони процесуальної форми (зовнішньої та внутрішньої процесуальної форми).

Поділу процесуальної форми на зовнішню та внутрішню сторони (зовнішню і внутрішню процесуальні форми) характерне більш теоретичне, пізнавальне значення, а тому такий поділ має право на існування. З практичної точки зору поняття «процесуальна форма», у тому числі форма закінчення досудового розслідування, слід розглядати через розкриття змісту складових елементів цих кримінальних процесуальних понять. До складових елементів форми закінчення досудового розслідування слід віднести: *умови закінчення досудового розслідування; підстави закінчення досудового розслідування; процесуальну процедуру (порядок) закінчення досудового розслідування; суб'єктів, які здійснюють (беруть участь у здійсненні) завершальний етап досудового розслідування; процесуальний документ*, що складається на етапі завершення досудового розслідування, його форму та зміст.

Умови закінчення досудового розслідування слід поділяти на юридичні та фактичні. Вони залежать від виду передбаченої законом форми закінчення досудового розслідування. Так, у випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру умовами закінчення досудового розслідування є здійснення у даному кримінальному провадженні слідчим, прокурором усіх процесуальних дій і прийняття необхідних процесуальних рішень, у тому числі слід-

чих (розшукових) дій, що є необхідними та достатніми для з'ясування всіх фактичних обставин кримінального правопорушення, суспільно небезпечного діяння (наприклад, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, повідомлення про підозру, проведення допиту підозрюваного тощо). У разі закінчення досудового розслідування закриттям кримінального провадження умовами закінчення досудового розслідування є здійснення слідчим, прокурором усіх процесуальних дій і прийняття необхідних процесуальних рішень, у тому числі слідчих (розшукових) дій, що є необхідними та достатніми для з'ясування всіх обставин-підстав, передбачених пунктами 1–8 ч. 1, ч. 3 ст. 284 КПК України як підстав закриття кримінального провадження. У випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності умовами закінчення досудового розслідування є здійснення слідчим, прокурором у даному кримінальному провадженні всіх процесуальних дій і прийняття необхідних процесуальних рішень, у тому числі слідчих (розшукових) дій, які є необхідними та достатніми для з'ясування передбачених кримінальним матеріальним законом підстав звільнення від кримінальної відповідальності та, обов'язково, отримання згоди підозрюваного на таке звільнення.

У передбачених законом випадках (ч. 10 ст. 290, пункти 3, 4 ч. 1 ст. 303, статті 304, 306, 307 КПК України) у ході досудового розслідування мають бути прийняті рішення слідчого судді.

Якщо фактичні умови – це виконані слідчі (розшукові) й інші процесуальні дії, то юридичні умови – це передбачені КПК України вимоги щодо здійснення слідчим, прокурором, а у передбачених законом випадках – слідчим суддею певних процесуальних, у тому числі слідчих (розшукових) дій, від виконання яких даними суб'єктами кримінального провадження ставиться в залежність можливість з'ясування всіх фактичних обставин кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння), чи з'ясування передбачених пунктами 1–8 ч. 1, ч. 3 ст. 284 КПК України підстав закриття кримінального провадження, або ж з'ясування передбачених кримінальним матеріальним законом підстав звільнення від кримінальної відповідальності й отримання згоди підозрюваного на таке звільнення.

Юридичною підставою закінчення досудового розслідування в усіх його формах є передбачене кримінальним процесуальним законом повноваження слідчого, прокурора приймати процесуальні рішення та здійснювати

процесуальні дії, якими закінчується досудове розслідування за наявності до того фактичних підстав та юридичних і фактичних умов у певному кримінальному провадженні.

Що стосується *фактичних підстав*, то ними у випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру є достатність доказів для складання відповідно обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру. Фактичні підстави закінчення досудового розслідування закриттям кримінального провадження у кожному окремому кримінальному провадженні є різними і при їх визначенні необхідно виходити із норм пунктів 1–8 ч. 1, ч. 3 ст. 284 КПК України, наприклад, достатність доказів для встановлення відсутності події кримінального правопорушення, достатність доказів для встановлення відсутності в діянні складу кримінального правопорушення тощо. У випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності фактичними підставами закінчення досудового розслідування є достатність доказів, що підтверджують наявність передбаченої кримінальним матеріальним законом підстави звільнення від кримінальної відповідальності й отримання згоди підозрюваного на таке звільнення.

Процесуальна процедура закінчення досудового розслідування включає визначений КПК України порядок, послідовність і строки виконання певних процесуальних дій і прийняття рішень. Закінчення попереднього розслідування, зазначав Г. Міньковський, не може розглядатися як незначна за своєю тривалістю та за характером разова слідча дія. Це – цілий комплекс процесуальних дій, важлива складова частина попереднього розслідування, що має важливе значення для забезпечення правильності та переконливості висновків слідства, відповідним чином регламентована в процесуальному законодавстві [13, с. 14].

При встановленні наявності підстав та умов закінчення досудового розслідування у певній формі повинна бути виконана відповідна процесуальна процедура закінчення досудового розслідування, а саме:

- вимоги, передбачені статтями 283, 290–291, 293 КПК України включно від моменту визнання зібраних під час досудового розслідування доказів достатніми для складання обвинувального акта, повідомлення учасником кримінального провадження про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового роз-

слідування і аж до направлення обвинувального акта до суду (у випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду обвинувального акта);

- вимоги, передбачені статтями 283, 290–293, 503, 511 КПК України включно від моменту визнання зібраних під час досудового розслідування доказів достатніми для складання клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру, повідомлення учасникам кримінального провадження про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування і до направлення клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру до суду (у випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру);

- вимоги, передбачені статтями 283, 290–293, 497–499 КПК України включно від моменту визнання зібраних під час досудового розслідування доказів достатніми для складання клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, повідомлення учасникам кримінального провадження про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування і до направлення клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру до суду (у випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру);

- вимоги, передбачені статтями 283, 285–287 КПК України включно від моменту встановлення підстав для звільнення від кримінальної відповідальності й отримання згоди підозрюваного на таке звільнення і до направлення до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (у випадку закінчення досудового розслідування направленням до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності);

- вимоги, передбачені статтями 283, 284 КПК України включно від моменту встановлення передбачених пунктами 1–8 ч. 1, ч. 3 ст. 284 КПК України підстав закриття кримінального провадження та до прийняття слідчим, прокурором постанови про закриття кримінального провадження та надіслання її копії визначеним ст. 284 КПК України учасникам кримінального провадження (у випадку закінчення досудового розслідування закриттям кримінального провадження).

Початковий і кінцевий момент етапу завершення досудового розслідування визначають, безумовно, слідчий, прокурор. Проте участь у завершальному етапі досудового розслідування беруть й інші суб'єкти кримінального

провадження, зокрема заявник, підозрюваний, його захисник, законний представник, захисник особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, потерпілий, його представник, законний представник, цивільний позивач, його представник, законний представник, цивільний відповідач, його представник, представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження (статті 284, 290, 293, 303 КПК України). У передбачених законом випадках на етапі завершення досудового розслідування діє слідчий суддя (ч. 10 ст. 290, пункти 3, 4 ч. 1 ст. 303, статті 304, 306, 307 КПК України). Тому процесуальна форма закінчення досудового розслідування передбачає її суб'єктів – слідчого, прокурора, а у визначених законом випадках – участь у ній слідчого судді й інших суб'єктів кримінального провадження, бо (у цьому слід погодитися з Н. Муратовою) кримінальний процес як кримінально-процесуальна діяльність складається не лише з процесуальних дій і документів державних органів, а й із процесуальних дій і документів інших учасників процесу [12, с. 9].

За наявності відповідних підстав і умов закінчення досудового розслідування та виконання відповідних процедур закінчення досудового розслідування в усіх випадках передбачає складання відповідного заключного процесуального акта-документа (постанови про закриття кримінального провадження, обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності), який, у свою чергу, має відповідати встановленим законом формі та змісту. Не можна не погодитись у цьому плані з твердженням О. Михайленка про те, що процесуальні, процедурні акти, належним чином оформлені письмово у вигляді документів, є якби матеріалізованою частиною процедури прийняття рішень і в цілому процесуальної форми, є найбільш важливою її стороною [10, с. 74].

Н. Муратова виділяє зовнішню та внутрішню форми процесуального документа, зазначає, що зовнішня форма процесуального документа відображає спосіб словесно-документального вираження кримінально-процесуального акта; вона характеризується, по-перше, текстуальним викладенням (текст документа), по-друге, стилем викладу тексту документа; внутрішню форму документа складають частини його структури, що розміщуються в суворо логічній послідовності (вступна, описово-мотивувальна та резолютивна), вони і не повинні суперечити одна одній [12, с. 28]. Тому п'ятим елементом процесуальної

форми, а тому і форми закінчення досудового розслідування, є кримінальний процесуальний документ, зокрема зовнішнє його вираження, форма (вид процесуального документа, його реквізити, розміщення структурних елементів) і його зміст (суть процесуального документа).

До п'ятого структурного елемента форми закінчення досудового розслідування входять не лише форма та зміст кінцевого процесуального документа на даній стадії, а й форма та зміст процесуальних документів, які складаються на етапі завершення досудового розслідування і не є остаточними. Вони є проміжними, наприклад, повідомлення про відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів (ч. 7 ст. 290 КПК України), повідомлення про завершення досудового розслідування (ч. 1 ст. 290 КПК України), протокол про надання доступу до матеріалів (додаткових матеріалів) досудового розслідування (ст. 104, частини 9, 11 ст. 290 КПК України), протокол ознайомлення з матеріалами досудового розслідування (ст. 104, ч. 9 ст. 290 КПК України), або допоміжними, наприклад, протокол про роз'яснення підозрюваному права на звільнення від кримінальної відповідальності (п. 2 ч. 3 ст. 42, ст. 104, ч. 2 ст. 285 КПК України), заява підозрюваного з проханням про звільнення його від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 286 КПК України), чи контрольними, перевірочними, наприклад, довідка про перевірку кримінального провадження (ч. 6 ст. 284 КПК України), ухвала слідчого судді про визначення строку для ознайомлення з матеріалами досудового розслідування (ч. 10 ст. 290 КПК України), ухвала слідчого судді за результатами розгляду скарги на рішення слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження (пункти 3, 4 ч. 1 ст. 303, статті 304, 306, 307 КПК України) тощо.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє дати робоче визначення форми закінчення досудового розслідування: *це визначена кримінальним процесуальним законом, наповнена правовим змістом процедура (порядок) діяльності (роботи) слідчого, прокурора за участю в окремих процесуальних діях інших суб'єктів кримінального провадження, що здійснюється за наявності для цього фактичних та юридичних умов і підстав та, реалізуючись як заключний етап досудового розслідування, завершується складанням відповідного кінцевого процесуального акта-документа та передачею його до суду.*

Форма закінчення досудового розслідування, встановлюючи підстави, умови, про-

цесуальний порядок (процедуру) діяльності слідчого, прокурора, інших суб'єктів кримінального провадження на етапі його завершення й їх процесуальне закріплення в актах-документах, є частиною кримінальної процесуальної форми, а тому – важливою кримінальною процесуальною гарантією дотримання прав, свобод і законних інтересів особи, гарантією правосуддя.

Список використаних джерел

1. *Советский энциклопедический словарь*. – М., 1981. – 1600 с.
2. *Сучасний тлумачний словник української мови* / За ред. В. В. Дубічинського. – Х., 2009. – 1008 с.
3. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: Современное написание: В. 4 т. – М., 2003. – Т. 4. – 1144 с.
4. *Новий словник української мови*. – К., 2003. – Т. 3. – 862 с.

5. *Бартошек М.* Римское право: Понятия, термины, определения: Пер. с чешск. – М., 1989. – 448 с.

6. *Юридический словарь*. – М., 1953. – 781 с.

7. *Строгович М. С.* Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. – М., 1979. – 319 с.

8. *Курс советского уголовного процесса: Общая часть* / Под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца. – М., 1989. – 640 с.

9. *Якуб М. Л.* Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. – М., 1981. – 144 с.

10. *Михайленко А. Р.* Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. – К., 1999. – 448 с.

11. *Сорокина В. В.* Процессуальная форма юридической деятельности в современной России: вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2009. – 201 с.

12. *Муратова Н. Г.* Процессуальные акты органов предварительного расследования: Вопросы теории и практики. – Казань, 1989. – 118 с.

13. *Миньковский Г. М.* Окончание предварительного расследования и осуществление права обвиняемого на защиту. – М., 1957. – 211 с.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

The article defines the essence of the concept of «the end of the form pre-trial investigation» by isolating and analyzing the content of the constituent elements of criminal procedural concept.

В статье определяется сущность понятия «форма окончания досудебного расследования» посредством выделения и анализа содержания составляющих элементов этого уголовного процессуального понятия.

